

2245

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ХУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМЊАТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ

Кўчма ҳуқуқда
ББК 66.4 (5 У)

ЖАЛИЛОВ АКТАМ ТАШНАЗАРОВИЧ

ЕВРОСИЁ СТРАТЕГИК МУВОЗАНАТИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ
ГЕОСИЁСИЙ МАСАЛАЛАРИ

23.00.02 - Сиёсий институтлар ва жараёнлар

сиёсий фанлар доктори илмий даражасини
олиш учун ёзилган диссертация

АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент 2007

04 53 12 2007

Диссертация Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши Академияси "Ташқи сиёсат ва дипломатия" кафедрасида бажарилган.

Илмий маслаҳатчи: Сиёсий фанлар доктори, профессор
Жўраев Сайфитдин Ахматович

Расмий ошпонентлар: Фалсафа фанлари доктори, профессор
Жўраев Темур Абдулахатович

Сиёсий фанлар доктори, профессор
Жумаев Рустам Зиятович

Сиёсий фанлар доктори
Қосимова Назоқат Анваровна

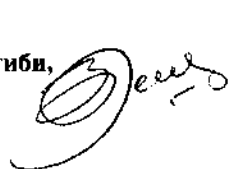
Етакчи ташкилот: Тошкент Давлат Шарқшунослик Институтини

Диссертация ҳимояси 2007 йил "28" Февраль кунин соат 14⁰⁰ да Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши академияси қошидаги фан доктори илмий даражасини олиш учун ташкил қилинган Д.005.10.01 рақамли Иختисослашган кенгаш йиғилишида бўлиб ўтди (Манзил: 700003, Тошкент шаҳри, Ўзбекистон шохкўчаси, 45-уй).

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши Академияси кутубхонасида таништириш мумкин.

Диссертация автореферати 2007 йил "28" Февраль да тарқатилди.

Д.005.10.01 рақамли
Иختисослашган кенгаш илмий котиби,
тарих фанлари номзоди, доцент

У.Хайитов

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Евроосиё минтақасида стратегик мувозанатни сақлаш кейинги ўн йилликдаги энг муҳим муаммолардан бири бўлиб қолди. Ушбу мавзу нафақат назарий, балки кўпроқ амалий аҳамиятга эга эканлиги халқаро муносабатларда унинг долзарблигини янада кучайтиради. Чунки собиқ тизим ҳудудида табиий захиралар бўйича ер юзидаги энг бой ҳисобланган, геосиёсий нуқта назардан Евроосиё деб аталмиш минтақанинг юзага келиши бу ҳудудни эгаллаш учун рақобатнинг кучайиб кетишига олиб келди. Бунинг сабаби, бир тарафдан, ушбу улкан ҳудудда бутунлай янги ижтимоий-сиёсий тартибот юзага келаятганлигига боғлиқ бўлса, иккинчи тарафдан мустақил давлатларнинг ташқи дунё билан муносабатларга кириши зарурати туфайли юзага келаятган ходисаларга бориб такалади. Бу жараёнда минтақадаги давлатлар у ёки бу куч ёки кучлар бирлигининг гравитацион майдони доирасига тортилиб бориши табиий. Евроосиёнинг маркази бўлган Марказий Осиё минтақаси ҳам турли кучлар билан жадал геосиёсий таъсирлашувга кириди ва ўз ўзидан у ёки бу халқаро ёки минтақавий сиёсий институт атрафида ягона сиёсий бирлик шаклида ёки алоҳида алоҳида ҳолда бирилашишга интилади. Шунингдек, Марказий Осиё республикалари ўзаро бириланган ҳолда алоҳида сиёсий ёки ва иқтисодий тузилма барпо этишлари учун ҳам турли имкониятлар мавжуд. Бунинг учун эса аввало минтақавий халқсизликни, кучлар мувозанатини таъминлашга қодир тизимни барпо этиш талаб этилади.

Бу ҳудудда мувозанат ўрнатиш мураккаб эканлигини минтақа ва унинг теңарасида келаятган воқеа-ҳодисалар мисолида осонроқ тушуниш мумкин. Югославия, Чеченистон, Украина, Қирғизистон ва Грузияда рўй берган жараёнлар, шунингдек 1999 йил 16 февраль ҳодисаси ва Андижон воқеалари айнан Евроосиёда кейинги ўн йилликларда қайтадан авжга чиққан геосиёсий рақобатнинг оқибати эканлигини намойиш этди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Андижон воқеасининг буюртмачилари узок хорижда эканлигини, умуман бундай воқеалар ёқилги-энергетика захиралари мавжуд улкан минтақалар атрафида ташқи таъсир остида рўй беришини асослаб кўрсатганда стратегик мувозанат масаласи янада ойдинлашди¹. Ана шу нуқтаназардан бундан буён геосиёсатнинг туб моҳиятини ўрганиш, бу соҳада илмий тадқиқотлар олиб бориш айниқса муҳим аҳамият касб этади.

Геосиёсат муаммоларига бағишланган тадқиқотларга кўра, Евроосиёда келаятган барча геосиёсий жараёнлар тарихан шаклланган қатъий қонуният асосида минтақанинг марказига интилишга қаратилган. Бунга ўтган асрда келган биринчи жаҳон ва иккинчи жаҳон урушлари яққол мисолдир. Бу

¹ Каримов И.А. Бизни тавлаган йўлимиздан кеч сиз қайтара олмайд. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 майда Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасида ўтказилган матбуот конференциясидаги нутқидан // Халқ сўзи, 2005 йил 17 май

урушлар дунёни қайтадан бўлиб олиш, деб аталган бўлса-да мутлако глобал миқёсда олиб борилмаган. Бу жараённинг асосий иштирокчилари географик маънодаги Евроосиё қитъаси учун эмас, балки айнан геосиёсий объект сифатидаги Евроосиё минтақасини қўлга киритиш мақсадига ҳаракат қилганликларини кузатиш мумкин.

Қудратли давлатлар ўртасида кечган қирғинбарот курашлар айнан шу минтақадаги кучлар мувозанатнинг бузилиши оқибатида келиб чиққан. Ўтган асрда авжга чиққан курулланш пойғаси ҳам геосиёсий тадқиқотларда кўра асрлар оша давом этаётган сув ва куруклик кучларининг ўзаро курашини ифода этади. Қадимдан бошланган «хартланд» ва «римланд» ўртасида зиддият, бошқача айтганда, «Ер юраги»га интилиш бугунги кунда ҳам геосиёсий жараёнларни белгилаб бермоқда. Бу жараёнлар геосиёсатчилар томонидан чуқур илмий тадқиқотлар орқали ўрганилган ва бундай изланишлар кўлгина ҳарбий ҳаракатларига назарий асос бўлган. Қудратли давлатлар айнан геосиёсий доктриналар асосида ташқи стратегияларини қуришган, ташқи сиёсат борасида муҳим қарорлар айнан геосиёсатчиларнинг маслаҳатларига мувофиқ халқаро амалиётга тадбиқ этилган. Бунинг Буюк Британияда ўн тўққизинчи аср охири ва йигирманчи аср бошларида яшаб ўтган Х.Маккиндер ҳамда ўтган асрнинг сўнги чорагида алоҳида шув-шувга сабаб бўлган геосиёсатчилар С.Хантингтон, Ф.Фукуяма ёки З.Бжежинскийларнинг тадқиқотлари мисолида яққол кузатиш мумкин.

С.Хантингтон турли цивилизациялар ўртасидаги тарихий рақобат сирларини айнан геосиёсий талқинда қўлга олиб, Марказий Осиёга таъсир кўрсатувчи геосиёсий кучларни кўрсатиб беради. Ф.Фукуяма дунё бўйича ягона ҳукумат қуриш назарияси - мондиализмни тарғиб этиб барча давлатлар ягона марказга бўйсундирилиши кераклигини таъкидлайди. З.Бжежинский геосиёсий кучлар ўртасидаги рақобат сирлари воситасида замирида геосиёсий мақсадлар яширинган қонуниятларни кўрсатиб беради. Давлатлар ташқи сиёсатига таъсир кўрсатиш кучига эга бўлган олимлар, ўз назарияларини биринчи навбатда шахсий манфаатларига мос равишда ташқи этишларини таъкидлаш лозим².

Марказий Осиёнинг геосиёсий аҳамияти ва унинг хавфсизлиги тўғрисида ҳам даставвал исмлари қайд этилган хорижлик мутахассислар ва геосиёсатчилар атрофда фикр билдиришган. Чунки Марказий Осиё қитъадаги энг йирик кучлар, жумладан Россия, Хитой, Ҳиндистон ва Эроннинг ўртасида жойлашганлиги туфайли унинг турли манфаатлар тутунида эканлигини билдиради. Минтақавий хавфсизлик тўғрисидаги ҳар қандай геосиёсий тадқиқотда, минтақанинг турли геосиёсий кучлар ҳамда марказлар ўртасида жойлашганлиги эътиборга олинishi зарур. Бунинг учун эса геосиёсат соҳасининг назарий моҳиятини англаш, хавфсизлик категориясини эса айнан геосиёсий қондалар асосида қуриш мақсадга мувофиқдир.

² Қатор машҳур олимлар трансиллий корпорацияларга маслаҳатчилик қилиб, катта гонорар эвазига уларнинг манфаатларини ўзлари яратган мураккаб геосиёсий комбинациялар орқали илгари суришди.

Минтақавий хавфсизлик ва стратегия масаласи илмий муаммо сифатида Ўзбекистонда фақат мустақилликка эришилгандан кейин ўрганила бошланди. Маълумки, ҳар бир давлат мустақил ривожланиш йўлига қадам кўяр экан, ўз миллий манфаатлари тизимини аниқ белгилаб олиши, миллий хавфсизликни таъминлашнинг энг асосий тамойиллари ҳамда устувор йўналишларини ишлаб чиқиши зарур. Бунинг учун миллий ёки минтақавий хавфсизлик қандай тамойилларга асосланишини чуқур ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Хавфсизлик ҳодисасини геосиёсий асосда тадқиқ қилиш Ўзбекистонда илгари олиб борилмаганлиги туфайли, бу борада етакчи давлатларда олиб борилган изланишларга таянишга тўғри келади.

Маълумки, миллий манфаат, миллий хавфсизлик масаласи собиқ Иттифокнинг марказ қисмидаги махсус тадқиқот марказларида тегишли мутахассислар томонидан ўрганилган. Барча иттифокдош республикаларда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам юқтимой-сиёсий соҳадаги олимларнинг хавфсизлик масалаларига бўлган илмий қизиқиши у пайтда қатъий чекланган. Илмий жамоатчилик учун миллий хавфсизлик ва миллий манфаат муаммолари ёниқ мавзу бўлиб, тадқиқотчилар ўз миллий манфаатларини четлаган ҳолда Иттифок манфаатини миллий манфаат сифатида тан олгани ва улуғлагани учун илмий даражага эга бўлган. Бир сўз билан айтганда, ўз миллий манфаатларини қанчалик англаган бўлмасин, олимлар ва тадқиқотчилар бошқа примитив йўналишларда илмий изланишлар олиб боришга мажбур бўлганлар.

Иттифокнинг парчаланиши оқибатида дунё харитасида Марказий Осиё минтақаси географик, сиёсий ҳамда иқтисодий бирлик сифатида қайтадан намоён бўлди. Уларда бир томондан миллий давлатчилик шакллариининг ривожланиши, иккинчи томондан Марказий Осиёнинг умумий геосиёсий ва геоиқтисодий салоҳияти масаласи пайдо бўлди. Минтақага етакчи кучларнинг қизиқиши кучайди. Бундай вазиятда минтақада аввалдан манфаатлари бўлган ҳамда бу ерда янгидан иқтисодий манфаати шаклланаётган етакчи кучлар Марказий Осиёни сиёсий жиҳатдан бирликда қўришдан манфаатдор эмаслиги геосиёсий қондалар призмаси орқати таҳлил қилинганида яққол намоён бўлади. Шу нуқтан-назардан стратегик мувозанат геосиёсий қондалар ва жараёнлар контекстида тадқиқ қилиниши мақсадга мувофиқдир. Зеро, етакчи кучлар у ёки бу минтақага кириб боради экан, аввало геосиёсий ва геоиқтисодий мақсадлардан келиб чиқишлари табиий. Масалан, мустақилликка эришган Марказий Осиё республикалари табиий захираларга ғоятда бой мамлакатлар ҳисобланишади. Ушбу бойликларни жаҳон бозорига олиб чиқиш учун етакчи давлатлар ўртасида рақобат кечаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Бу жараёнда минтақадаги республикалар ўртасида мавжуд бўлган айрим зиддиятли масалалар ишга солиниши мумкин. Маълумки, Марказий Осиё республикалари айрим минтақавий масалаларнинг ҳал этилиши борасида бир хил фикрга эга эмаслар. Ушбу омиларнинг зарур пайтда ташқи кучлар томонидан ишга солиниши ва бунинг учун минтақа республикаларида турли гуруҳлар шаклланирилиши ҳам бугунги кунда сир эмас.

Стратегик мувозанат масаласи Марказий Осиё каби минтақадаги полиэтник хусусиятга эга, миллий чегаралар, сув тақсироти каби нозик масалаларда фаркли позицияда бўлган республикалар учун жуда муҳим ва долзарб муаммо ҳисобланади. Уларнинг ҳамкорлигига асос яратувчи илмий ишлар нафақат назарий, балки кўпроқ амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Геосиёсий жараёнлар соҳасида Ғарбий Европа ва АҚШ геосиёсатчилари ҳамда олимлари томонидан чуқур тадқиқотлар олиб борилган. Мазкур тадқиқотда геосиёсий таълимотнинг асосчилари ҳамда уни ривожлантиришга ҳисса қўшган кўплаб олимларнинг тадқиқотлари эътиборга олинди. Булар қаторига европалик олимлар Х.Маккиндер, Р.Челлен, К.Шмидт, Р.Стойкер, В.Бланш, Ф.Науман, АҚШлик Н.Спайкмен, С.Хантингтон, А.Мэхен ҳамда З.Безжинский каби олимларни киритиш мумкин³. Кейинги 10 йил ичида минтақавий хавфсизлик масаласида қатор илмий ишлар бажарилди, тадқиқотлар ўтказилди, китоблар ҳамда рисоалар чоп этилди.

Геосиёсий дуализмда Ғарбга рақиб бўлган Россияда ҳам геосиёсат чуқур ўрганилганлигини бу давлатнинг геостратегик мувозанатни сақлашдаги ўрни билан тушунтириш мумкин. Россияда геосиёсатнинг илмий ҳамда амалий жиҳатлари қатор олимлар томонидан ўрганилган. А.Г.Дугин, А.Дергачев, Н.А.Нартов, К.С.Гаджиев, К.Э.Сорокин, Б.А.Исаев, Т.М.Симонова, С.В.Шалагина, А.Р.Шарипов, А.Р.Тузиқов ва бошқаларни улар жумласига киритиш мумкин⁴.

Марказий Осиё хавфсизлиги Президент И.А.Каримовнинг қатор асарларида тадқиқ қилинган бўлиб, тадқиқотимизда мавзуга оид асарлардан кенг фойдаланилган⁵. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президенти

ҳузурдаги Стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институти, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги давлат ва жамият қурилиши академияси, Миллий хавфсизлик хизмати институти, Ўзбекистон Республикаси стратегик таҳлил ва истиқболни белгилаш олий мактаби, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетиди кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бундан ташқари, бутунги кунгача минтақавий хавфсизлик масалаларига бағишлаб ўнлаб илмий-амалий, халқаро анжуманлар ташкил этилди.

Мавзуга оид асарларга тўхтаганда Президент И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари» асари бу ёрадаги чуқур изланиш эканлигини таъкидлаш зарур. Ушбу асар миллий ёки минтақавий хавфсизликнинг туб моҳиятини очиб беришга, ҳар қандай давлат учун энг асосий вазифа ҳисобланмиш ушбу ҳодисанинг таъмиқланиши учун қандай ишлар амалга оширилиши кераклигига қаратишган. Айни пайтда, геосиёсат оид асарлар ва рисоаларнинг аксарияти минтақавий хавфсизликка бўлган бевосита хуружлар пайтида ёзилганлигини таъкидлаш зарур.

Ўз навбатида мамлакатимиз олимлари томонидан бевосита геосиёсий тадқиқотлар ҳам олиб борилганлигини таъкидлаш мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, республикамиз олимлари геосиёсат назариясига қўл урган ҳолда геосиёсий классиклар томонидан яратилган назарий қондаларга мурожаат этадилар ва ўзларининг илмий мақола, китоб ва диссертацияларида ушбу геосиёсий қондалар орқали Ўзбекистон ва Марказий Осиё атрофида кечаётган жараёнларни таҳлил этадилар (Р.Алимов, В.Парамонов, С.Саидолимов, У.Ҳасанов)⁶.

Айрим олимлар томонидан миллий манфаатлар, миллий хавфсизлик омиллари, минтақавий хавфсизлик тизимини яратишга бағишланган қатор муҳим тадқиқотлар бажарилганлигини алоҳида қайд этиш зарур. Жумладан Каримова Г.И., Жўраев С.А., Жумаев Р.З., Жўраев Т.А., Пахрутдинов Ш.И., Кузьмина Е.М., Шарапова С.А., Қосимова Н.А., Эргашев Б., Арифханов Ш., каби олимлар тадқиқотлари айнан хавфсизликнинг назарий жиҳатлари билан бирга геосиёсий жараёнларнинг амалий масалаларини қамраб олганлигини алоҳида таъкидлаш мумкин.

масалалари бўйича семинар-контрашдаги нутқи 15.09.1995 й. Ж-4. Т., «Ўзбекистон», 1996, 31-38 б. Каримов И. БМТнинг Бош Ассамблеядаги нутқи «Минг йиллик саммити» // Правда Востока, 2000, 12 сентябрь., Каримов И.А. Наҳажкие гарантии нашего сотрудничества. –Т.: «Ўзбекистон», 1996. –239 с.

Алимов Р.В. Центральная Азия: общность интересов. –Т.: Шарк, 2005. – 464 с. Парамонов В. Формирование геополитической ситуации в Центральной Азии. внешние факторы // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – № 1 (7). – С.156-162. Саидолимов. Проблемы обеспечения безопасности в Центральной Азии. «Академия» наشريети, 2003 145 с. Хасанов У. Региональная безопасность и национальные интересы (центральноазиатский регион). –М.: Вагнус, 2004. – 192 с.

Каримова Г.И. Политико-экономический аспект интеграции Узбекистана в мировое сообщество: авторефердис на соиск.ученой степени канд.полит.наук. –Т. 1996.; С.Жўраев.

³ Halford Mackinder "Geographical Pivot of History" // "Geographical Journal", 1904. Friedrich Ratzel, "Politische Geographie", 1887. "Einleitung". Rudolf Kjellén "Die Staat als Lebensform". 1916. Friedrich Naumann "Mitteluropa". 1915., Vidal de la Blache "Tableau de la Geographie de la France", Paris, 1903.

⁴ Дугин А. Основы геополитики. –М.: Арктогея, 1997. Дергачев В. Геополитика. – М. 2000. Нартов Н.А. Геополитика. Учебник для вузов. –М.: ЮНИТИ 1999. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Изд 2, доп. и перераб. М., 2001. Гаджиев К.С. Геополитика. –М.: Международные отношения. 1997 Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. М. 2000., Дергачев В. Геополитика Учебное пособие. М.: 2000., Гаджиев К.С. Геополитика. –М.: Международные отношения. 1997. Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. – М.: РОССПЭН, 1992., Б.А.Исаев. Геополитика. Учебное пособие. СПб.: Питер. 2006. Симонова Т.М., Шалагина С.В., Шарипов А.Р. Геополитика. / Учебное пособие. –Уфа: Дизайн Полиграф Сервис, 2000. – 96 с. Тузиқов А.Р. Основы геополитики // Учебное пособие. –Казань, 1997. 1.25. п.л.

⁵ И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари». «Ўзбекистон» 1997., И.А.Каримов Ўзбекистоннинг етти зафарли йили. Тошкент. 1998. И.Каримов. Шавқай ҳамкорлиги Ташкилоти бошқикларнинг саммитдаги нутқи, 2001 й. Июнь. Ватан равизи учун – ҳаммамиз жавобгар. Т-9, «Ўзбекистон», 2001, 375-386 б. И.Каримов. Минтақада хавфсизликни ва барқарорликни мустаҳкамлаш. Тошкентда ўтказилган Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик

Республикамизнинг А.Хайдаров, Ш.Нуруллаева ва З.Мунавваров каби олимлари минтакавий муаммоларнинг геосиёсий жиҳатлари билан бирга диний ва этно-сиёсий негиздаги можароларга алоҳида эътибор беришлари минтақадаги геосиёсий жараёнларни тўлиқроқ англашга ёрдам беради⁸.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши Академиясининг гурли кафедраларида геосиёсий масалалар борасида тадқиқотлар олиб борилди. Жумладан, Ташки сиёсат ва дипломатия кафедрасида геосиёсий мавзуларда тайёрланган магистрлик диссертацияларида ҳам муҳим маълумотларни учратиш мумкин.⁹

Америка Қўшма Штатлари. «Тошвент давлат шарқшунослик институти нашриёти». 2003 543 б. Жумлаев, Р.З., Убайдуллаев У.А. Хўжанов Б.А. Конфликтология асослари. – Т. «Академия», 2000, -208 б. Жўраев Т.А. Миллий давлатчилик: ҳавфсизлик ва барқарорлик. – Т.: «Академия», 2007, 252 б. Жўраев Т.А. Давр парадокси ёки беларволик оқибатлари. Жамият ва бошқарув. №2 2007 10-12 б. Пахруддинов Ш.И. «Таҳдид» тушунчаси. назария ва амалиёт. –Т. Абу Али Ибн Сино нашриёти. 1998 – 63 б. Пахруддинов Ш.И. Таҳдид - ҳалокатли куч. –Т.: «Академия», 2001. -320 б. Кузьмина Е.М. Геополитические аспекты функционирования ЕвразЭС // Проблемы постсоветских стран. – 2004. - № 6. – С.94-117. Шарапова С.А. Теория «хартленда» и атлантическое общество. // Центральная Азия и Кавказ. – 2005. - № 4 (40). – С.125-140. Касимова Н.А. Глобализация в мировой политике. – Т., 2004. – 143 с. Б.Эргашев Закономерность и случайность. критика теорий Маккиндера // Центральная Азия и Кавказ. – 2005. - № 4 (40). – С.98-107. Арифханов Ш. Проблемы интеграции в контексте обеспечения безопасности Центральной Азии / Центральная Азия в XXI веке: сотрудничество, партнерство и диалог: материалы международной конференции 13-15 мая 2003. – Т.: Шарк, 2004. Умаров Х.П. Ўзбекистон Республикаси геосиёсий ҳолатининг геостратегик ҳусусиятлари: Сиёсий фанлар номзоди даражасини олиш учун бажарилган диссертация. –Т. ДЖКА, 2004. -152 б.

⁸ Хайдаров А. Проблемы борьбы с терроризмом и современные международные отношения / Борьба с международным терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом в современном мире: материалы конференции. –Т: ТошДШИ, 2002., Нуруллаева Ш. Религиозный экстремизм и борьба с ним. Ўзбекистонда политология. «ШАРҚ» 2002., Мунавваров З.И. Угроза религиозного экстремизма для центрально-азиатского региона и поиск путей ее предотвращения / Проблемы безопасности и прогресса на пороге XXI века: материалы межвузовской конференции. 20-21 мая 1998. –Т., 1999 –С.13-22., Ходятов Г.А. Безопасность и сотрудничество в Центральной Азии: проблемы, поиски, решения. Халқаро муносабатлар. №3. 2001 г. С. 53-65.

⁹ М. Саидов. Ўзбекистон Республикасининг геосиёсий ва геостратегик жиҳатлари. Магистрлик диссертацияси. –Т.: «Академия», 1998. - 75 б. Тулибоев Х.Э. Марказий Осиё ўзига хос геосиёсий минтақа. Магистрлик диссертацияси. –Т.: «Академия», 1998. - 70 б. Саримсоков Т.Ю. Ўзбекистон Республикаси геосиёсатида давлат манфаатлари. Магистрлик диссертацияси. –Т.: «Академия», 1999. - 77 б. Абдуллаев А.А. Ўзбекистон ҳозирги замон геосиёсий тизимида. Магистрлик диссертацияси. –Т.: «Академия», 2001. - 72 б. Исмоилов В.В. Очки сув йўлларида чиқиш геосиёсий жиҳати, чора-тадбирлар тизими ва амалиёт. Магистрлик диссертацияси. –Т.: «Академия», 2002. - 69 б. Мўитов Д.С. Худудий аҳдлик муаммоси: геосиёсий таҳлил пайрибаси (Ўзбекистон мисолида). – Т. 2003. 258 б. Хўжамқулов А.А. Марказий Осиё геосиёсатида Хитой омили. Магистрлик диссертацияси. –Т.: «Академия», 2004. - 72 б. Каримов Ф.Ф. Марказий Осиё геосиёсатида Россия омили. Магистрлик диссертацияси. –Т.: «Академия», 2004. - 68 б. Салихов М.К. Ўзбекистоннинг

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Марказий Осиёнинг минтакавий ҳавфсизлиги маҳаллий ва кўшни республикалар олимлари томонидан турли жиҳатларда алоҳида-алоҳида тадқиқ этилган бўлсада, геосиёсий жараёнлар талқинида тўлақонли назарий таҳлил қилинганлигини таъкидлаш кийин. Бошқача қилиб айтганда, олимлар томонидан мавзуга тегишли масалалар геосиёсий жараёнларнинг амалий қирраларини тадқиқ қилишга бағишланган. Масалан, Афғонистонда 20 йилдан ортиқ кечган уруш ҳаракатлари ҳартланд ва римланд ўртасидаги зиддият маҳсули ёки геосиёсий дуализмнинг бир бўгини эканлигини назарда тутган тадқиқотлар узрамайди.

Мазкур муаммо аввало Ер юзидаги геосиёсий қучлар ўртасидаги стратегик мувозанатнинг Марказий Осиёнинг ҳавфсизлик тизимига бўлган таъсири нуқта-назаридан таҳлил этилади. Марказий Осиё минтакавий ҳавфсизлиги минтақа атрофида кечаётган геосиёсий жараёнларнинг ҳаракатига боғлиқ эканлиги тадқиқотнинг негизини ташкил этади. Шу нуқта-назардан асосий эътибор геосиёсий таълимнинг шакланган қондаларини назарий жиҳатдан ўрганиш, (ушбу қондаларни) миллий манфаатлар нуқта-назаридан минтақа атрофида кечаётган сиёсий жараёнларга талбиқ этиш ва илмий ҳу.ю.салар масаласига қаратилди.

Диссертациянинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация мавзуси Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши академиясининг илмий-тадқиқот ишлари режасига киритилган ва Илмий Кенгашнинг 2005 йил 27 декабрь йиғилишида тасдиқланган (Илмий Кенгаш Баённомасининг 9-сонли қарори, 9.3 банди).

Тадқиқот ншининг мақсади ва вазифалари. Ҳозирги геосиёсий жараёнлар таъсирида Евроосиё стратегик мувозанати асосларини яратиш тадқиқотнинг асосий мақсади ҳисобланади. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун бажариладиган вазифалар қуйидагилардан иборат:

- Евроосиё стратегик мувозанатини очиб бериш мақсадида бу минтақанинг географик ва геосиёсий моҳиятини очиб бериш;
- геосиёсий Евроосиё минтақаси ва географик Евроосиё қитъасининг илмий-назарий асосларини кўрсатиб бериш;
- Евроосиёдаги сиёсий жараёнлар призмаси орқали геосиёсий таълимнинг илмий-назарий моҳиятини таҳлил қилиш;
- геосиёсий рақобат маҳсули натижасида яратилган амалий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган илмий оқимларнинг моҳиятини очиб бериш;
- геосиёсий жараёнларнинг моҳиятини очиб бериш орқали минтакавий ҳавфсизлик асосларини кўрсатиб бериш;
- геосиёсий жараёнлар борасида олиб борилган илмий тадқиқотларни Евроосиёдаги геостратегик мувозанат призмаси орқали талқин қилиш;

геосиёсий, геониктолий салоҳиятида нефть ва газ фойдали қаялмаларининг тутган ўрни. Магистрлик диссертацияси. –Т.: «Академия», 2006 - 77 б.

- Марказий Осиё атрофидаги геосиёсий жараёнлар Евроосиё маркази учун олиб борилаётган хартланд ва римланд карама-қаршилигининг бир бўғини сифатида таҳлил этиш;
- Марказий Осиё республикаларининг геосиёсий аҳамиятини таҳлил қилиш;
- Марказий Осиё минтақасига таъсир қилувчи геосиёсий жараёнларни аниқлаш;
- Марказий Осиё республикалари ўртасидаги ҳамкорлик асосларини белгилаш;
- Минтақалаги стратегик мувозанатнинг ташқи ва ички сиёсий омилларини кўрсатиб бериш.

Тадқиқот ишининг объекти этиб Европа, АҚШ ва МДХда геосиёсат соҳасида олиб борилган илмий изланишлар асосида Евроосиё минтақасида яратилган стратегик мувозанатнинг илмий-амалий моҳияти, Евроосиё марказини эгаллашга қаратилган стратегик дастурлар ва уларни амалга ошириш йўллари, Евроосиёда ўратилган стратегик мувозанатнинг минтақавий хавфсизликка таъсири, Марказий Осиё минтақасининг геосиёсий аҳамияти, бу ҳудуддаги республикаларнинг сиёсий, демографик, иктисодий хусусиятлари, минтақада стратегик мувозанатнинг ички, ташқи асослари ва институционал масалалари тавлаб олинди.

Тадқиқот ишининг предмети эса ҳозирги геосиёсий жараёнлар талқинида Евроосиё стратегик мувозанати асосларини аниқлаш ҳамда истикболли асосларни ишлаб чиқиш, зарурий илмий асосларни яратиш билан боғлиқ масалалар белгиланди.

Тадқиқотнинг ишининг назарий ва услубий асослари. Ушбу тадқиқотни амалга оширишда турли услуб ҳамда ёндашувлардан фойдаланилди. Илмий муаммо даставвал назарий жиҳатдан асосланди. Шу нуқтан-назардан тадқиқотнинг асосий қисмида назарий таҳлил услубидан фойдаланилди. Диссертация ишида Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигининг асослари китъа миқёсида кечаётган геосиёсий жараёнларга боғлаб тадқиқ этилди. Бошқача қилиб айтганда, турли геосиёсий мактаблар, турли минтақалардаги жараёнлар ўзаро киёсий таҳлил этилди. Мазкур ёндашувнинг негизи киёсий таҳлил услуби бўлиб, у диссертация ишида кенг қўлланилган.

Айни пайтда, тарихий ёндашув ҳам тадқиқотнинг марказий услубларидан бири ҳисобланади. Зеро, тарихий нуқтан-назардан талқин қилингандагина бугунги геосиёсий жараёнларнинг туб моҳиятини очиб бериш мумкин.

Бундан ташқари, муаммонинг тўлиқ ёритилишида илмий ёндашувнинг диалектик усулидан фойдаланилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Бунинг сабаби мавзуда кўтарилган масалалар нафақат назарий, балки кўпроқ амалий аҳамиятга эга эканлиги билан ажралиб туради. Тадқиқотда минтақа атрофидаги жараёнларнинг негизини қандайдир геосиёсий қонуниятлар кузатилишига эътибор қаратилади.

Ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар.

1. Евроосиё минтақасининг маркази дунёдаги етакчи кучлар ўртасидаги геосиёсий рақобат объектидир. Бу ҳудудни эгаллаш минг йиллардан бери давом этиб келаётган сув ва қуруқлик ўртасидаги геосиёсий дуализмни ифода этган геосиёсий қоидага асосланади. Ушбу геосиёсий дуализм асосида геосиёсат фан соҳаси вужудга келган. Шу соҳа негизини хартланд, римланд, талассократия, теллуроқратия, конвергенция, мондиализм, евроосиёчилик, континенталчилик ва ҳақозо геосиёсий қоидалар яратилган.
2. Евроосиёда ўратилган давлатлараро муносабатларнинг икки геосиёсий куч, яъни денгиз ва қуруқлик ўртасидаги зиддиятни ифода этади. Бу зиддият геосиёсий қоидаларга кўра, тарихий мазмунга эга бўлиб, Евроосиёдан бошқа китъалардаги стратегик кучларни ҳам ана шу минтақа марказини эгаллаш томон қорлайди.
3. XXI аср геосиёсати уруш стратегияларини ишлаб чиқувчи эмас, балки стратегик мувозанатни сақлашнинг илмий ва амалий асосларини яратишга хизмат қилиши лозим. Шу нуқтан-назардан, геосиёсатдаги Евроосиёнинг марказини эгаллаш, “Ер юраги”ни забт этиш, Ер юзига ҳукмронлик қилиш тўғрисидаги қоидаларга карама-қарши Евроосиёда мувозанат ўрнатиш, тинчлик ва барқарорликни таъминлаш янги аср геосиёсатининг асоси бўлиши керак.
4. Геосиёсат соҳасининг негизини ташкил этган кучлар мувозанати ва рақобати сирлари шу фан яратилгандан буён халқаро муносабатларда рўй бериб келаётган жараёнларни белгилаб беради. Евроосиё стратегик мувозанатининг моҳияти, Евроосиёнинг ҳудудий чегаралари борасида яратилган илмий доктриналар асосида муҳим назарий ва амалий ҳулосалар яратилган.
5. Ўтган асрнинг сўнгги чорагига келиб айниқса авжга чиққан геосиёсий рақобат узок вақт давомида ўрнатилган, мустақкам назарий асосга эга бўлган геосиёсий асос мавжудлигини назарда туғмоқда. Мумтоз геосиёсат таълимотларида “ким heartlandда устунлик қилса “дунё ороли”да устунлик қилади; кимки “дунё ороли”да устунлик қилса дунё миқёсидаги устунликка эришади” деган қоидалар бугунги геосиёсий жараёнларни ҳам белгилаб беради экан, стратегик мувозанатни барча етакчи кучлар аъзо бўлган БМТ, ЕврАзЭС, ШХТ ва ЕХХТ каби халқаро тузилмалар орқалигина ўрнатиш мумкин.
6. Евроосиёнинг географик ҳамда геосиёсий моҳиятининг, мумтоз геосиёсий таълимотларининг таҳлилига кўра, замонавий сиёсий жараёнларнинг асосий мазмунини ташкил этган “римланд”, “хартланд” тушунчалари ўз долзарблигини йўқотмаганлиги намоён бўлимоқда.
7. Ўтган аср бошида Европадаги етакчи давлатларга хос бўлган, кейин эса уни давом эттирган айрим етакчи давлатлар геосиёсатида Евроосиёда устунлик қилиш билан дунё тақдирини ўз қўлига олишга қаратилган

қондани яққол кузатиш мумкин. Бундай геосиёсатни чуқур англаган Президент И.Каримов “Ушбу тарихий тажриба шундан далолат берадики, катта сиёсатга интилаётган, бошқа халқларни камситиш ва чеклаш асосида ўз халқига фаровонлик яратиб беришга ва шу ҳолатни сақлаб туришга ҳаракат қилаётган сиёсатчилар ва шахсларнинг ҳатти-ҳаракатларини ҳеч қандай олижаноб ниятлар билан оқлаб бўлмайди. Шунга қарамай, ҳозирча бундай ҳуружлар ва мавжуд ва жуда сезиларли. Уларни бедан чиқармаслик ва ҳушёр туриш зарур”¹⁰ эканлигини таъкидлайди. Бундай ҳолатда БМТ бошчилигида барча манфаатдор кучларнинг ҳамкорлиги орқалигина стратегик мувозанат ва тинчликни сақлаш мумкин.

8. Евроосиёнинг геосиёсий тақдирида Марказий Осиё айниқса муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Етакчи кучлар кейинги ўн йилликларда айнан Евроосиёнинг марказида жойлашган стратегик муҳим минтақа - Марказий Осиё атрофида ўзларининг сиёсий позицияларини белгилаб олмақдалар. Шу нуқтан назардан, Марказий Осиёнинг стратегик аҳамияти ошиб кетиши билан бирга, бу минтақа нафақат ўз доирасида, балки ер юзидаги етакчи кучлар манфаатлари туташадиган нуқтага айланди. Бундай вазиятда минтақавий сиёсий институтларга бирлашган ҳолда минтақадаги стратегик мувозанат асосларини яратиш ҳаётий аҳамиятга эгадир.
9. Минтақадаги кучлар мувозанатига таъсир қиладиган ташқи ва ички омиллар мавжуд бўлиб, улар алоҳида алоҳида ёки бир бутун ҳолда минтақа барқарорлиги ёки, бошқача айтганда, кучлар мувозанатини белгилаб беради. Евроосиё стратегик мувозанатининг ташқи омиллари бевосита шу ҳудудга тегишли бўлмаган, аммо ўз миллий манфаатларини шу минтақада ёки унинг теъарағида ҳимоя қилишга интилаётган стратегик кучлар, бошқача айтганда қудратли давлатларга кўп жиҳатдан боғлиқ.
10. Евроосиё стратегик мувозанатининг ички омиллари эса бевосита шу ҳудудда жойлашган, ўзаро ҳамкорлик қилишга ҳаракат қилаётган, ташқи омилга қарши бирлашиб стратегия ишлаб чиқишга ҳаракат қиладиган давлатларни ўз ичига олади. Бундан ташқари, Евроосиё стратегик мувозанатининг икки турли институционал омиллари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси қудратли давлатлар ҳам аъзо бўлган БМТ, НАТО, ЕХХТ каби халқаро сиёсий институтлар Евроосиёдаги давлатлардан кўра кўпроқ ташқи кучларнинг манфаатларига хизмат қиладди. Бундан ташқари, минтақавий асосдаги ЕврАзЭС, ШХТ, КХШТ каби минтақавий институтлар эса минтақа давлатларининг манфаатларини ифода этади.
11. Евроосиё стратегик мувозанатининг негизида бир ёки бир неча давлатдан иборат коалициянинг стратегик мувозанат ўрнатиши мураккаб бўлганлиги туфайли, ҳам ташқи, ҳам ички омилларнинг геосиёсий рақобатини халқаро меъёрлар асосида тартибга соладиган институционал омил бу минтақада

барқарорлик ва мувозанатни сақлаб туради. Шу жиҳатдан ҳарбий характердаги сиёсий институтлар эмас, балки иқтисодий, сиёсий ва гуманитар жиҳатларга эътибор берган ҳолда ҳолда халқаро сиёсий институтлар родини кучайтириш талаб этилади. Халқаро сиёсий институтларнинг қудратли кучлар таъсирига тушиб қолишини, минтақадаги таиф давлатларнинг минтақадан ташқаридаги қудратли давлатлар таъсирига тушиб қолишини олдини олиш мақсадида минтақадаги давлатлар ўртасида икки томонлама ўзаро манфаатлари ҳамкорликни кучайтириш талаб этилади.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Диссертация ишида биринчи марта Евроосиё стратегик мувозанати масаласи қўлга олинади ва стратегик мувозанатнинг илмий-назарий жиҳатлари таҳлил этилади. Шу нуқтан-назардан:

- мавзу доирасида Евроосиё стратегик мувозанати борасида яратилган илмий мактабларда яратилган назарияларни таҳлил этишга эришилган;
- Евроосиёнинг геосиёсий тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаган давлатларнинг геосиёсатига асос бўлган институтлашган шаклдаги илмий доктриналарнинг мазмун моҳиятини очиб беришга эришилган;
- атлантизм ва унга қарама-қарши шакллانган континентализм мактабларининг шаклланиши ва ривожланиши, уларнинг Евроосиёга қаратилган қонуниятлари ва қондалари кўрсатиб берилган;
- Евроосиё марказига қаратилган геосиёсий рақобат жараёнларининг Марказий Осиё барқарорлигига кўрсатадиган салбий оқибатлари омиллари кўрсатиб берилган;
- стратегик мувозанат борасида яратилган Буюк Британия геосиёсий мактаби намоёндалари, Америкада яратилган геосиёсий доктриналар, Германия, Франция, Россия ва ҳақозо давлатларда яратилган мумтоз илмий қарашлар ва уларнинг шу давлатлар ташқи сиёсатида ақс этишининг назарий жиҳатлари очиб берилган;
- диссертация ишида қудратли давлатларнинг институтлашган шаклда Евроосиё марказига қарата ҳаракат қилишларининг қонуниятлари очиб берилди ва бунинг исботи сифатида асосий халқаро ташқиотларнинг фаолият йўналишини ифода этган мондиализм ва конвергенция назарияларининг негизидаги асосий мақсадлар кўрсатиб берилди;
- диссертация ишида Евроосиё стратегик мувозанатини тадқиқ этиш баробарида геосиёсат соҳасининг илмий қонунилари, қондалари ва атамаларини Ўзбекистон фанига олиб киришга эришилган;
- диссертацияда геосиёсий доктриналарни ўрганиш асосида Евроосиёнинг маркази бу “Ернинг юраги”, “Ернинг географик ўқи” жойлашган ҳудуд эканлиги аниқланган ва бу ҳудуд айнан Марказий Осиёни қамраб олганлиги исботланган;
- кўрсатиб ўтилган илмий доктриналар ва назарияларни таҳлил қилиш ва кейинги йил давомида яратилган илмий доктриналар ва сиёсий

¹⁰ И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Ҳаёфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари». –Т.: Ўзбекистон, 1997., -Б.52.

жараёнларни таҳлил этиш натижасида халқаро сиёсий институтлар фаолияти ва сиёсий жараёнлар хусусан Марказий Осиё атрофида рўй бериши асослаб берилган;

- диссертациянинг амалий янгилиги сифатида шуни алоҳида эътироф этиш керакки, Марказий Осиё Евроосиё стратегик мувозанати омили сифатида асослаб берилди. Бунда кейинги йилгирма йил ичида Марказий Осиё атрофида кечаётган геосиёсий рақобатнинг мазмун-моҳиятини тўлиқ очиб берилган;
- диссертацияда Евроосиёдаги кучлар мувозанати, унинг марказида жойлашган Марказий Осиё атрофидаги мувозанатга боғлиқлигини, бу минтақалаги мувозанат эса Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати билан чамбарчас боғлиқ эканлиги минтақа атрофида кечаётган геосиёсий жараёнлар асосида ишқоблаб берилди;
- Евроосиё стратегик мувозанатида Марказий Осиёнинг ўрни ва бу ерда Ўзбекистоннинг ўрни кўрсатилар экан, миллий манфаатларимиз нуқтаназаридан минтақанинг стратегик истикболи асослари ишлаб чиқилган ва кенг қамровли хулосалар берилган.

Диссертация иши натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти:

- Мазкур диссертация орқали Ўзбекистон фанига геосиёсий назариянинг илмий аппарати кириб келганлигини қайд этиш мумкин;
- Илмий доктриналар ва таълимотларни таҳлил этиш натижасида Ўзбекистон геосиёсатининг илмий қонуниятлари, атамалари ишлаб чиқилган. Шу нуқтаназардан, мазкур диссертация ишида кенг ўрин берилган геосиёсат соҳасининг назарий методологик асослари унинг илмий қийматини янада оширишга хизмат қилади;
- Диссертация ишида геосиёсат соҳасининг генезиси, яратилган қимматли геосиёсий назарияларнинг таҳлил этилиши ва миллий манфаатларимизга алоқадорлигининг илмий жиҳатдан асослаб берилиши бугунги даврга мос янги услуб ҳисобланади;
- Диссертация ишида ишлаб чиқилган геосиёсий қондалар ёрдамида Марказий Осиё атрофида кечаётган сиёсий жараёнлар моҳиятини тушуниш имконияти, унинг амалий аҳамиятининг юксак эканлигини намойён этади;
- Диссертацияда яратилган илмий хулосалар Ўзбекистон ташқи сиёсатини белгилашда муҳим назарий манба бўлиб хизмат қилади. Бу хулосалар мамлакатимиз атрофида рўй бераётган сиёсий жараёнларни бошқаришда, мамлакатимиз ичида фаолият олиб бораётган халқаро сиёсий институтлар билан муносабатларда ўзига хос қўлланма вазифасини ўтайди.
- Евроосиёда Марказий Осиёнинг, Марказий Осиёда эса Ўзбекистон геосиёсий аҳамиятининг очиб берилиши мамлакатнинг стратегик позициясини белгилашда, халқаро муносабатларини аниқлаш ва ривожлантиришга хизмат қилади;

- Диссертация илмий ходимлар, аспирантлар ва тадқиқотчилар учун қийматли илмий манба бўлиб, манфаатдор институтлар ва давлат идоралари учун назарий қўлланма вазифасини ўтайди;
- Диссертация иши Ўзбекистон илм-фани назарияси учун янги бўлган геосиёсатнинг илмий аппаратини ўзида мужассам этганлиги туфайли янги-янги илмий тадқиқотларга йўл очди ва бу диссертация негизида диссертациялар, дастурлар ёзилиши ҳамда китоблар яратилиши мумкин.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Диссертация 8 йил давомида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институти, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Инглиз ва чет тиллар институти (Ҳиндистон), Индиана Университети (АҚШ), Гарвард Университети (АҚШ) ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши Академиясида олиб борилган илмий тадқиқот натижаси ҳисобланади. Тадқиқотчи Марказий Осиё Тадқиқотлари Жамиятининг 2003 йилда Гарвард университетида (Бостон, АҚШ) ташкил этилган IV ва 2004 йилда Индиана университетида (Блумингтон, АҚШ) ташкил этилган V халқаро конференцияларида иштирок этган. Диссертант 1999-2007 йиллар орасида нашр этилган 30 дан ортиқ илмий мақола ва 6 та китоб муаллифи. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши Академиясида геосиёсат ва халқаро муносабатлар фанларидан дарс берган.

Тадқиқот иши Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институти, Туркия Республикаси Доғуз Эйюл Университети, Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридаги Инглиз ва Чет тиллар Институтида тўпланган тажриба, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетида йиллар давомида олиб борилган илмий тадқиқот натижаси ҳисобланади. Бу тадқиқот асосида «Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетида «Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти» мавзусида маърузалар мағни чоп этилган 1999 - 2003 йиллар давомида шу университетнинг халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқ факультетларида маърузалар ўқилган. 2003-2004 йилларда АҚШнинг Индиана Университети, Ички Осиё ва Урал тадқиқотлари марказида, 2004 - 2005 йилларда эса Гарвард Университетининг Россия ва Евроосиё тадқиқотлари марказининг Марказий Осиё бўлимида мазкур тадқиқот давом эттирилган ва унинг хулосалари асосида бир неча халқаро конференцияларда иштирок этилган.

Тадқиқотнинг синовлан ўтказилиши. Тадқиқот иши Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси «Ташқи сиёсат ва дипломатия» кафедрасининг йиғилишида (2006 йил 26 январь), Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси Иқтисодлашган Кенгаш қошидаги илмий-назарий семинарида (2006 йил 19 июнь 4-сонли баённома), Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси «Ташқи сиёсат ва дипломатия» кафедраси ва Миллий манфаатлар кафедраларининг қўшма

илмий-назарий семинарида (2006 йил 18 ноябрь 7-сонли баённома), Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети Ижтимоий-сиёсий фанлар кафедраси ва Сиёсий менеджмент ва халқаро журналистика кафедраларининг қўшма илмий-назарий семинарида (2007 йил 19 июнь, 11-сонли баённома), Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети халқаро муносабатлар факультети Муаммовий Кенгашининг “Сиёсий фанлар” бўйича ташкил этилган илмий-назарий семинарида (2007 йил 21 июнь, 5-сонли баённома), Мирзо Улугбек номи Ўзбекистон Миллий университети фалсафа факультети политология кафедрасида ташкил этилган илмий-назарий семинар йиғилишида (2007 йил 25 июнь 17-сонли баённома) муҳокама қилинган ва ҳимояга тавсия этилган.

Натижаларнинг чоп этилганлиги. Диссертацияга оид умумий ҳажми 50 босма табоқдан ортиқ ҳажмда 30 дан ортиқ илмий ишлар эълон қилиниб, илмий мақолалар республиканинг тегишли илмий журналларида нашр этилган.

Ишнинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация “Кириш”, тўрт боб, ўн икки параграф, “Хулоса” ва “Фойдаланилган адабиётлар рўйхати”ни ўз ичига олган бўлиб, умумий ҳажми 285 бетдан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг **Кириш** қисми мавзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, назарий ва амалий аҳамияти, тадқиқот объекти, предмети, илмий услуби, асосий манбаларни ўз ичига олган.

Биринчи боб “**Евроосиё стратегик мувозанатини тадқиқ эттишнинг назарий-методологик асослари**”, деб номланган бўлиб, унда Евроосиё стратегик мувозанати тушунчасининг моҳияти геосиёсий назария нуқтаназаридан очиқ берилди.

Дастлабки бобнинг “**Евроосиё стратегик мувозанати: тушунча ва моҳияти**” деб номланган биринчи параграфиди геосиёсий тадқиқотларга кўра Евроосиёда кечаётган барча геосиёсий жараёнлар тарихан шаклланган катъий қонуният асосида китъанинг марказига интилишга қаратилганлиги очиқ берилди. Ушбу параграфда даставвал географик Евроосиё билан геосиёсий Евроосиёнинг фарқи кўрсатилиб, кейингиси китъанинг марказий қисмини англаштиришга эътибор қаратилади. Евроосиё бу икки китъа, Европа ва Осиёдан иборат материкдир. Геосиёсатда Евроосиёни ягона китъа сифатида талқин этувчи геосиёсатчи олимлар уни «Континентал масса», «Евроосиё континенти», «Ер», «Евроосиё материги», «Heartland», «Россия», Собик Совет давлати, «Теллуократия», «Куруклик» сифатида талқин этишади. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, геосиёсатда Евроосиё соф географиядаги Евроосиё тушунчасини англашмайди. Ушбу фан қондалари нуқтаназари бўйича Евроосиё Ернинг марказий қисмини эгаллаган куруклик бўлиб, бўлини мнаниги туфайли ягона китъани англади. Бироқ геосиёсий мазмундаги Евроосиё “Ернинг юраги” ёки “Ернинг ўқи” деб ном олган, яъни Марказий Осиё, Россиянинг Марказий Осиёга туташ қисми, Эроннинг шимолий шарқий қисми, Хитойнинг ғарби, Афғонистон ва Покистоннинг бир қисмини ўз ичига олган ҳудудни англади.

Шу нуқтаназардан Евроосиё стратегик мувозанатига доир илмий изланишлар ва амалий стратегияларнинг аксарияти ғарчи бутун китъага қаратилган. Азمو тадқиқотлар синчиқлаб ўрганилгани сари, стратегиялар амалий ҳаракатларга кўчиши жараёнида Евроосиёнинг чекка ҳудудлари ўз аҳамиятини йўқота боради ва асл мақсад минтақанинг марказига интилиш эканлиги тобора намоён бўла боради. Геосиёсатчи олимлар яратган илмий тадқиқотлар кўпгина харбий ҳаракатларининг назарий асоси бўлиб хизмат қилган.

Шу нуқтаназардан минтақалаги стратегик мувозанат Ғарб ва Шарқдаги икки қуч, яъни атлантизм деб ном олган Англо-саксон дунёси ва континентализм деб ном олган Россияга боғлиқ ҳолда қадимдан давом этиб келаётган денгиз ва куруклик рақобатини ифода этади. Ғарбда яратилган геосиёсий доктриналар ва қудратли давлатлар тарафидан амалга оширилган Евроосиёни эгаллашга қаратилган амалий стратегиялар замирида шу давлатларнинг бир ёқлама манфаати ётган бўлса-да, улар ханузгача халқаро

хамжамятиянинг манфаатларини инкор этган ҳолда Фарб давлатларининг ташки сийёсатини белгилаб бермоқда. Евроосиёнинг стратегик мувозанати деганда нафақат шу икки куч, балки дунёда янгидан пайдо бўлаётган кудратли давлатларнинг шу мишқақага қаратилган геосийёсати ҳам тушунилади.

Евроосиё стратегик мувозанати нафақат Англо-саксон дунёси ва Россия ўртасидаги рақобатга, балки шу минтақа теварагида жойлашган давлатларнинг сийёсий позицияларига ҳам боғлиқ. Чунки Марказий Осиё китъадаги энг йирик кучлар, жумладан Россия, Хитой, Ҳиндистон ва Эроннинг ўртасида жойлашганлиги туфайли унинг турли манфаатлар тугунида эканлигини бирдиради. Бу эса Евроосиё стратегик мувозанатининг мураккаб эканлигини намоён этади. Шу нуқтаи назардан, кучлар рақобати ва мувозанатига бағишланган ҳар қандай тадқиқот айнан геосийёсий нуқтаи-назардан қўлга олиниши кераклигини намоён этади. Бунинг учун эса аввало геосийёсий фаннинг туб моҳиятини англаш ҳамда минтақавий хавфсизлик тизимини шу фанга тегишли қондалар асосида қуриш мақсадга мувофиқдир.

Сийёсий фаннинг муҳим соҳаларидан бири бўлган геосийёсатнинг халқаро муносабатларда, айниқса давлатлар ўртасида стратегик мувозанатни сақлашдаги амалий аҳамияти ўтган асрда кўпроқ намоён бўлди. Лекин шунга қарамадан ҳозирга қадар геосийёсатни илмий йўналиш сифатида легитимлаш масаласи охиригача ҳал этилгани йўқ. Кўпгина олимлар геосийёсатни фан деб аташса, айримлар уни мафжуралашган ташки сийёсат дея баҳо беришди¹¹. Бунинг ўзига ҳос объектив ва субъектив сабаблари бор. Шунга қарамадан геосийёсат, халқаро муносабатларда муҳим ўрин эгаллаётганлигини ҳеч ким инкор эта олмайди ва шу туфайли унинг туб моҳиятини тадқиқ этиш, Марказий Осиё атрофида кейинги йилларда рўй бераётган геосийёсий жараёнларни англаш нуқтаи-назаридан айниқса муҳимдир.

“Евроосиё стратегик мувозанати мумтоз геосийёсий тадқиқотлар объекти”, деб номланган иккинчи параграфда эса мавзуга доир чуқур изланиш олиб борган мумтоз геосийёсатчилар таълимотлари қўлга олинадди. Шу мақсадда геосийёсатда «органистик мактаб»га асос солган Фридрих Ратцел (1844-1904) таълимоти ва у ишлаб чиққан истило қонуни таҳлил этилади.

Бундан ташқари Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатишнинг ўзига ҳос тартибини тақлиф этган немис олими Карл Хаусхоффер. Карл Шмитт (1888-1985) қарашлари, геосийёсат тушунчаси илк бор швед олими Рудольф Челлен (1864-1922) каби олимларнинг тадқиқотлари мавзуга боғлиқ ҳолда ўзaro қиёсланади.

Ушбу параграфда Евроосиё стратегик мувозанатига жиддий таъсир кўрсатган инглиз геосийёсий мактаби намоёндаси Х.Макиндер таълимоти алоҳида қўлга олинади. У халқаро муносабатларга жиддий таъсир этган ва Англия сийёсатида олий мартабага эришган сийёсий арбобдир. У дунё сийёсий тарихини талқин этишда ўзига ҳос мажмуа яратган машҳур шахсдир. Денгиз

кучлари ва қуруқлик кучлари ўртасидаги қарама-қаршилик бундан икки аср илгари қандай бўлган бўлса бугунги кунда ҳам худди шу даражада давом этмоқда. У ишлари сурган гоё бўйича Ернинг юрагини томон юриш ва унга қаршилик кўрсатиш бир он бўлсада тўхтагани йўқ. Буни айниқса кейинги йилларда Марказий Осиё атрофида кечган жараёнлардан ҳам яхши тушуниб олиш мумкин.

Шундай қилиб Евроосиёдаги стратегик мувозанатнинг ўн тўққизинчи асрдан бошлаб жуда долзарб масалага айланганлигига гувоҳ бўлмоқдамиз. Бунинг дастлабки сабаби Булок Британиянинг кудратли денгиз мамлакатига айланганлигига бориб тақалар экан. Булок Британия кудратидидаги денгиз омили уни Евроосиёни барча тарафдан қуршаб олган ҳолда унинг маркази томон етаклар экан, инглиз геосийёсатчилари ва олимлари Ернинг юрагини эгаллаш асосий мақсад эканлигини яширмаганлар. Бунинг учун улар турли режалар ишлаб чиқашган ва илмий доктриналар яратганлар. Энг машҳур ва самарали концепциялардан бири сифатида Х.Макиндернинг «Ер юрагини эгаллаш» тўғрисидаги мажмуасини қайд этиш мумкин. Россия (Евроосиё)ни Лена дарёсидан бошлаб иккига бўлиш ва унинг ортидаги ерларни Россиядан ажратиш, Шимолий муз океанидан бошланиб Ҳинд океанига қадар чўзилган «Ернинг ўқи» атрофида кечадиган жараёнларни бошқариш режаси ҳам айнан Х. Макиндерга тегишли бўлган.

Булок Британиянинг бундай хавфли кудратини енгиш ва бутун Евроосиёда ўзига ҳос тартиб ўрнатиш эҳтиёжи ва иқтисодий имконияти қучайиб бораётган Германия инсоният тарихида энг мудҳиш жиноят саналган иккинчи жаҳон урушига сабаб бўлдилар. Германиянинг бундай геосийёсатини назарий жиҳатдан асослаш учун Ф.Ратцел ва К.Хаусхофферларнинг илмий меросини қайд этиш мумкин. Ф.Ратцел «Истило қонуни»ни яратган бўлса, К.Хаусхоффер айнан илмий қарашлари фашизмга хизмат қилганликда айбланган ва умрининг охиригача жамиятдан ажралиб хор-зорликда яшаган.

Демак Евроосиёда ўтган асрда икки марта зўравонлик билан стратегик мувозанат ўрнатишга уриниш бўлиб ўтган ва унинг сўнггида яна 45 йил давом этган «Совуқ урушни» бошлаб берган. «Совуқ уруш» даврида ҳам Евроосиёни ҳар томонлама бўғиб олиш учун «Анақонда стратегияси» сингари Евроосиёнинг марказини эгаллашга қаратилган ўта мураккаб концепциялар амалга оширилган. Варшава Шартномаси тизимининг парчаланиши ана шу стратегиянинг амалга оширилиши натижаси бўлган. Шўро тизимининг трансформацияси олиб келган геосийёсий жараёнлар Евроосиёда геосийёсий дуализмнинг яқун топишига эмас, балки янги кўринишдаги стратегик рақобатнинг ривожланишини бошлаб берди.

“Евроосиё мувозанати борасида континентализм ва атлантизм мунозарасининг моҳияти”, деб номланган учинчи параграфда муаммони тадқиқ этиш зарурияти асослаб берилади. Аввало шунини таъкидлаш керакки, стратегик мувозанат мавзусини тадқиқ этиш ўтган асрда икки жаҳон урушини ва бугунги кунда қучайиб бораётган минтақавий можароларнинг олдини

¹¹ Т. Жўрасов. Миллий давлатчилик хавфсизлик ва барқарорлик. –Т.: Академия, -Б 86.

олишга, Евроосиёнинг тақдири хусусида муҳим хулосалар ясашга ёрдам беради. Шунинг эътиборига олиш керакки, Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатилди, бу китъанинг геосиёсий тақдири доимо америкалик геосиёсатчилар ва олимларнинг диққат марказида бўлган. Бундай карашларнинг асосчиларидан бири – бу Америкалик геосиёсатчи Альфред Мэхен ҳисобланади. Мэхеннинг 1890 йилда нашр этилган «Тарихда Денгиз кучлари» (1660-1783)¹² деб номланган илк асари ҳарбий стратегия бўйича ноёб қўлланмага айланган. Бироз танаффусдан сўнг унинг «Денгиз Кучининг Француз империяси ва империясига таъсири» (1793-1812)¹³, «Американинг ҳозирда ва келажакда Денгиз кучларига эҳтиёжи»¹⁴, «Осиё муаммоси ва унинг халқаро сиёсатга таъсири»¹⁵ ҳамда «Денгиз кучлари ва унинг урушга муносабати»¹⁶ каби бошқа асарлари нашрдан чиқади. Деярли барча китоблари ягона «Денгиз Кучи» - Sea Power мавзусига бағишланган. А.Мэхеннинг номи ушбу атама билан синоним бўлиб қолган.

Ўз фаолиятини Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатилган бағишлаган америкалик олимлардан бири – бу Николае Спаикмен ҳисобланади. Спаикмен геосиёсатни халқаро сиёсат амалиётида қўлланиладиган муҳим қурол, энг самарадор стратегияни ишлаб чиқиш имконини берадиган тахлилий услуб ва формулалар тизими ҳисоблаган. Унинг фикрига кўра Heartland эмас, балки Rimland дунё ҳукмронлигининг калити ҳисобланади. Макиндерга тегишли бўлган куйидаги: «Шарқий Европани ким назорат қилса heartlandга ҳукмронлик қилади; ким heartlandга ҳукмрон бўлса, Дунё Оролига ҳукмронлик қилади; Дунё оролига ҳукмронлик қилган, дунёга ҳукмрон бўлади» деган геосиёсий қонунда ўрнига Спаикмен ўзининг «Ким Rimlandга устунлик қилса Евроосиёда устунлик қилади, ким Евроосиёда устунлик қилса дунё тақдирини ўз қўлига олади», деган қонунни тақриф қилди¹⁷.

Евроосиёнинг геосиёсий тақдири француз геосиёсат мактабида тор маънода Германия билан рақобат ва фақат Ғарбий Европада стратегик мувозанатни сақлашга қаратилган. Шунинг таъкидлаш керакки, Франция Германияга нисбатан ҳарбий жиҳатдан заиф ва айнан немислар улар учун энг хавфли душмани бўлганлиги боис, унга қарши атлантист йўналишда стратегияни ривожлантиради.

Америка геосиёсатида Буюк Британиянинг Евроосиёни эгаллаш ва унинг марказига интилишга қаратилган стратегиясининг давомини кўриш мумкин.

¹² Alfred Mahan "The influence of Sea Power in history" (1660-1783", 1890. на русском А.Мэхен "Влияние морской силы на историю (1660-1783", М.-Л., 1941)

¹³ Alfred Mahan "The influence of sea power upon the French revolution and empire (1793-1812", Boston, 1892; А.Мэхен "Влияние морской силы на Французскую Революцию и Империю (1793 - 1812", М.-Л., 1940)

¹⁴ Alfred Mahan "The Interest of America in Sea Power", 1897

¹⁵ Alfred Mahan "Problem of Asia and its effects upon international politics", 1900

¹⁶ Каранг. Alfred Mahan " The Sea Power in its relations to the war". Boston, 1905

¹⁷ Nicholas Spykman. Ўша ерда.

АҚШ стратегияси совуқ уруш давомида фақат Совет Иттифокига қарши мафкуравий кураш кўринишида бўлган ва бу курашда геосиёсий мақсадлар очик намоён бўлмаган. Совет тизими парчалангандан кейин АҚШнинг Евроосиёнинг турли тарафида олиб бораётган ҳарбий ҳаракатлари, Евроосиёнинг маркази бўлган Марказий Осиёга нисбатан турли «ойилакор усуллар» билан кириб бориш ва у ерда имкон борича узок сақланиб қолишга интилиши АҚШ геосиёсатининг юз йилдан бери узлуксизлик билан давом этаётганлиги намоён бўлади. А.Мэхен асос солган «Анаконда» стратегияси ва Н.Спайкмен давом эттирган стратегия Евроосиёдаги мувозанатни Россия, Марказий Осиё, Хитой ва Ҳиндистоннинг қўлидан тортиб олишга қаратилган геосиёсатни англатади.

Иккинчи боб "Евроосиё стратегик мувозанатининг тадқиқ этишида XX аср геосиёсий мактаблари хусусиятлари", деб номланган бўлиб, унда ўтган аср давомида Ғарбда яратилган асосий геосиёсий тадқиқотлар тахлил этилади.

Дастлабки параграф "Евроосиёнинг геосиёсий тақдири борасида 20-аср Ғарб геосиёсатининг моҳияти" деб номланган бўлиб унда геосиёсий жараёнлар борасидаги ўтган асрнинг биринчи чорагидаги то сўнги чорагигача бўлган даврдаги тадқиқотлар қўлга олинади.

Мумтоз геосиёсий тадқиқотларнинг моҳияти Евроосиё китъасидаги сиёсий жараёнларни англашга ёрдам беради. Марказий Осиё минтақасидаги сиёсий вазият ўтган асрнинг иккинчи ярмида олиб борилган тадқиқотларни тахлил этишни талаб этади. Чунки қитъада ўрнатилган геосиёсий тизим беъвосита Марказий Осиё хавфсизлик тизимининг илдизларини англашга ёрдам беради.

Геосиёсатдаги америкача ёки кенг маънода атлантистик (талассократик) йўналиш деярли узлуксиз равишда анъаналар билан ривожланиб бори. Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунёнинг энг буюк давлатини тузишга қаратилган лойиҳаларни амалга ошириш бошланди. Бу жараёнда атлантистлар геосиёсатнинг назарий жиҳатларини эмас, балки амалий қирраларининг ривожлантирилди. Геосиёсатда асосий ўрин эгаллаган «Денгиз кучи» модели ва унинг назарий ривожини айрим ҳарбий географик мактабларнинг илмий тадқиқотларини ташкил қилар эди, иккинчи жаҳон урушидан кейин бу дастур АҚШнинг расмий халқаро сиёсатига айланди. АҚШнинг энг кучли давлатга айланиб, ер юзида талассократиянинг ҳукмронлигини ўрнатилганда асосий мавқеани эгаллаши, америкалик геосиёсатчиларни бутунлай янги геосиёсий стратегияни ишлаб чиқишга мажбур қилди. 90-йилларнинг бошига келиб атлантизмнинг геосиёсий таракқиёти ўзининг кульминацион нуқтасига етди. «Анаконда» стратегияси ўзининг мутлак самарадорлигини тўла намоён қилди. Атлантистлар стратегиясининг ҳаётга тадбиқ этилиши ва галаба билан яқун топиши бутун XX аср давомида шўролар давлати ва Варшава шартномасининг шаклланиши ва парчаланишида намоён бўлди.

Бундай вазиятдан чиқишга heartland олдига 2-та йўл бор эди. Биринчиси – Европани то Атлантикагача эгаллаш мақсадида Ғарбга томон юриш. Ушбу

харакатдан сўнг Совет давлати бутун қитъа бўйлаб денгиз чегаралари, саноат-интеллектуал ва технологик салоҳиятга эга бўлиши мумкин эди. Параллел равишда худди шу ҳаракатни жануб йўналишида, денгизга чиқиш ва «аноконда узугини» узиб ташлаш учун амалга ошири зарур бўларди. Осиёда ҳам ана шундай ўзгаришларни амалга ошириш мумкинлиги тўғрисида баҳслар бўлиб ўтган эди. Масалан Эрон, Афғонистон ҳамда Ҳиндистон (ва эҳтимол Хитой) иштирокида Америкага қарши турувчи кучли стратегик блок яратиш эвазига айрим Марказий Осиё Республикаларини сиёсий жиҳатдан бевосита назорат қилишдан воз кечиш мумкин эди.

Бундан ташқари ушбу икки йўлни бир-бирига мослаштирган ҳолда Ғарбда тинч йўл билан, Шарқда эса ҳарбий ҳаракатлар (ёки аксинча) билан ҳам бориш мумкин. Ушбу икки геосиёсий ҳаракатни омухталик билан олиб бориш айниқса муҳим эди.

“XX аср сўнги чорагида Европа ва Америка геосиёсий мактабларининг хусусиятлари” деб номланган иккинчи параграфда Евроосиё стратегик мувозанатига таъсир қилувчи икки муҳим стратегик куч борасида яратилган таълимотлар таҳлил этилади. Ўтган асрнинг асосий геосиёсий карама-қаршилиги совуқ урушда ўз аксини топганлиги маълум. Бирок совуқ уруш кечган бутун давр мобайнида, унинг интихоси хусусида, умуман жаҳон ҳамжамиятининг келажаги тўғрисида турли назариялар яратилди. Айримлар ядровий апокалипсис дунёга яқун ясагини таъкидлаган бўлса, бошқалари Шарқ ва Ғарб ўтрасидаги зиддият охири оқибатда ягона сайёравий ҳукмронликка бўсуниш билан яқун топишини баъшорат қила бошлади. Айнан ана шу кейинги назария Мондиализм номи билан машҳурдир. Ушбу концепцияга кўра сайёрада муқаррар равишда тўлиқ интеграция рўй бериб, давлатлар, халқлар, миллатлар ва маданиятларнинг хилма-хиллиги босқичдан ягона дунё, яъни «One World»га ўтиш амалга ошади.

Мондиализмда конвергенция, яъни “яраштирувчи” назария муҳим ўрин тутди. 70-чи йилларда С.Г.Р.да Збигнев Бжезинский бошчилигида “сўл” таҳлилчилар томонидан ишлаб чиқилган ушбу назария совуқ урушнинг мазмунини ташкил этган мафқуравий ва геосиёсий карама-қаршилигини янги маданий-мафқуравий цивилизация яратиш орқали барҳам топшириш мумкинлигига қаратирилган. Ушбу цивилизация соф атлантизм ва соф континентализм оралигидаги, бошқача айтганда социализм ва капитализм ўртасидаги бир бўғин бўлиши керак эди. Мондиализмда энг машҳур тадқиқотлардан бири – бу америкалик олим Фрэнсис Фукуямаининг “Тарих интихоси” назариясидир. Ғарб атлантизмнинг талабаси ва собиқ шўро давлатининг кулаши кўпчилик мутахассислар, давлат арбоблари, ҳуллас геосиёсат билан кизиқувчи мутахассислар фикрича мондиалистик лойиҳаларнинг тўла ҳаётга тадбиқ этилишини ифода этади. Бу назария тарафдорлари турли халқаро институтлари ер юзидаги ягона ҳукуматнинг дастлабки босқичи сифатида талқин қилади.

Европадаги геосиёсий ренессанс (уйғониш) 1976 йилда «Геродот» журнаliga асос солган географ Ив Лакостнинг фаолияти билан боғлиқ. Маълумки И.Лакост «Ички геосиёсат» мактабини яратган олим ҳисобланади. У ташкил этган журналда биринчи бўлиб урушдан кейинги Европада геосиёсий матнлар чоп этила бошланган. Шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, журналга сўл сиёсий доираларга яқин инсон раҳбарлик қиларди, чуқури бу даврда геосиёсат билан Европада ўнг, яъни миллатчи руҳдаги гуруҳлар шугулланар эди.

Европа ва унда яшовчи халқларнинг тақдири билан боғлиқ реал геосиёсий қарор ва лойиҳалар бошқа, атлантизм ва мондиализмнинг стратегик марказларидаги тузилмаларда ишлаб чиқилади. Масалан, Европа интеграцияси лойиҳаси мондиалистик ташкилот “Уч томонлама комиссия”да ишловчи мутахассислар томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, бу ташкилот на қатъий ҳуқуқий мақомга ва на сиёсий легитимликка эга эди. Бошқа геосиёсатчи Француз Ж.Аггала ўз геосиёсий назарияларини замонавий Европа “амалий” геосиёсат мактабининг маълумотларига эмас, балки ўзи аъзоси ҳисобланган ана шу ташкилот (яъни “Уч томонлама комиссия”)нинг маълумотлари асосида ривожлантирди.

Энди Европаник “янги ўнглр” геосиёсатини қайд этиш мақсадга мувофиқ. Улардан бири Ален де Бенуанин “Юз байроқли Европа” назариясидир. Иккинчи жаҳон урушигача мавжуд бўлган қитъачи-геосиёсатчилар голяри билан алокани сақлаб қолган Европа мактабларидан бири “янги ўнглр” йўналишини 60-йилларнинг охирида Францияда юзага келган ва унинг етакчиси файласуф ва публицист А.Бенуа ўз илмий фаолиятини шу ҳаракатга бағишлади.

Европада минтақачиликка асосланган олимлардан бири Жан Тириар бўлиб, у Европаниннг геосиёсий ҳолатини атрофлича таҳлил этган. XX асрда яшаб ўтган Бельгиялик олим Ж.Тириар (1922-1992) ҳам минтақавий йўналиш тарафдори бўлсада бироз фарқли, яъни ўзи яшаб турган тизим учун гайриоддий бўлган “диссидент”ларга хос дастур ишлаб чиққан. 60-йилларда у “Ёш Европа” умумевропа радикал ҳаракатининг раҳнамоси бўлган.

Минтақалар тўғрисидаги чуқур илмий тадқиқот олиб борган олимлардан бири Нордис фон Лохаузендир. Австриялик генерал Лохаузен Тириарга жуда яқин туради. Тириар ёки де Бенуадан фарқли ўлароқ у бевосита сиёсий фаолиятда иштирок этмайди ва аниқ ижтимоий лойиҳалар қурмайди. У соф илмий ёндашув орқали геосиёсий таҳлил билангина чеklangи. Унинг дастлабки позицияси миллий-большевиклар ва «янги ўнглр»ники каби бўлиб, Хаусхофер қарашларига яқин минтақачи дея характерлаш мумкин.

Европа ва Осиёнинг геосиёсий манзараси тўғрисида турли илмий тадқиқотлар қатори оммабоп характердаги назариялар ҳам яратилган бўлиб, уларнинг айримлари чуқур илмий салоҳиятга эга эканлиги билан ажралиб туради. Бундай тадқиқотлардан бири француз ёзувчиси Жан Парвулеско томонидан яратилган бўлиб «Яқуний Евроосиё Салтанати» деб номланади. Геосиёсатининг романтик шаклини ифода этган атамалар илк бор Жорж Оруэл томонидан киритилган. У «1984» деб номланган антиутопияда ер сайёрасини

«Остазия», «Евразия», «Океания» деб аталадиган китъа миқёсидаги уч йирик блокка бўлинажagini башорат қилган.

Евроосиёнинг марказидан денгиз йўлига чиқишнинг муҳим эканлиги Робер Стойкер исми олим томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, буни у Ҳинд океанига чиқиш дунё ҳукмронлигига йўл деб атади. У Ҳинд океанининг сайёранинг келажакига кўрсатадиган улкан геосиёсий аҳамияти хақида тўхталиб ўтади. Унинг фикрига қараганда Ҳинд океани Тинч ва Атлантика океанлари ўртасида жойлашган «Ўрта Океан» ҳисобланади. Унинг нуқта-назарича, XXI асрнинг келажакини белгилаб берадиган хал қилувчи геосиёсий карама-қаршилик айнан шу ҳудудда юз беради. Стойкер геосиёсат тарихи билан шуғулланиш билан бир қаторда мумтоз геосиёсатчи олимлар тўғрисида мақолалар ҳам эълон қилади.

Евроосиё китъасининг келажакни хусусида талқинотлар олиб борилган мактаблардан бири Италияда ҳам мавжуд бўлган. 20 асрнинг сўнги чорагида доктор Карло Террачано евроосиёчилик билан ҳамбарчас боғлиқ ҳолда кескин равишда Европачиларга хос китъачиликни ҳам ифодалайди. Доктор Террачанонинг геосиёсий қарашлари кискача Россия (heartland) + Ислом АҚШга қарши (атлантизм, мондиализм) тарздаги формулада ифодаланади.

“Евроосиёнинг стратегик мувозанатида МДХ мактабларининг хусусиятлари” деб номланган учинчи параграфда Евроосиёда стратегик мувозанатнинг сақланишидан энг кўп манфаатдор бўлган ҳудуд – МДХ олимларининг қарашлари тилга олинади. Маълумки, Евроосиёдаги стратегик вазият ва жараёнлар МДХ республикаларидаги кўплаб геосиёсатчилар томонидан чуқур таҳлил этилган. Улар яраган таълимотларнинг умумий хусусияти шундаки, геосиёсий таълимотлар ва улар натижасида олиб борилган ташқи сиёсат, шунингдек ҳарбий ҳаракатлар ҳамда босқинчилик юришлари барчаси бевосита Евроосиёнинг марказига қаратилганлиги, уларнинг талқинотларида сезилиб туради. Бу МДХ ҳудудида яшовчи олимлар, мутахассислар, сиёсатчилар ва давлат арбоблари учун нафақат илмий талқинот масаласи, балки бевосита Россия ва унинг атрофидаги минтакаларни ташвишга солувчи амалий характерга эга бўлган чуқур муаммодир. Евроосиёнинг геостратегик мавкен ва истикболи рус геосиёсатчи олимлари Л.Гумилев, К.Сорокин, П.Савицкий, Г.Вернадский, Н.Трубецкой, Э.Поздняков, В.Дергачев, В.Цымбурский, А.Дугин ва бошқаларнинг қарашларида ўз илмий асосини топган. Кейинчалик пайдо бўлган «Янги евроосиёчилик» ғоявий оқими ҳам асосан Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатилга қаратилган. Тарихий евроосиёчиларнинг таҳлили юқори даражада долзарб ҳисобланиб, уларни бевосита бугунги вазиятга ҳам қўллаш мумкин.

Неоевроосиёчиликнинг бошқа хусусияти – бу ислом давлатларини (айниқса континентал Эрон) муҳим стратегик иттифоқчи сифатида танланишидир. Континенталчи руҳдаги рус-ислом альянси ғояси Евроосиё китъасининг жанубий-ғарбий қирғоғидаги аксилатлантистик стратегияси асосида ётади. Буни фақат янги ча биполярлик (икки кутбчилик) орқали амалга

ошириш мумкин. Бу эса ўз навбатида чуқурроқ таҳлилни талаб этади. АҚШ-СССР карама-қаршилиги тугатилган сўнг ер юзиде ўз-ўзидан кўп кутбчилик тизимга ўтади; Ҳитой кучади, демографик жараёнлар ислом давлатларини геосиёсий марказий давлатлар қаторига олиб чиқади, Тинч океани минтақаси ўзининг Европа ва Америка билан рақобат қилж олишини айтади. Буларнинг барчаси солир бўлиши мумкин, лекин бундай янги кўп кутбчилик «атлантистик кадритлар тизими» белгиси остида ўтиши ҳисобга олинмайди, яъни бу нарса талассократик тизимнинг худудий қўринишлари бўлиб, у ҳақиқий геосиёсий муқобил бўла олмайди. Буни ғарб стратеглари яхши англашади, чунки ҳозирги босқичда Ғарбнинг асосий геосиёсий вазифаси – бу атлантизм қучлари билан тевлаша оладиган китъа миқёсида қудратга эга бўлган геосиёсий блокни шакллантиришга йўл бермаслиқдир.

Шуниси муҳимки, Евроосиё китъавий блоқи Варшава шартномасини қайта тузиш эвазигагина юзага келмайди. Китъадаги илгариги геосиёсий тузилманинг парчаланиши қонуниятли жараён бўлиб, унинг сабаблари тизимнинг ўзида эди. Кейинги йилларда кучайиб бораётган янги биполяризм назарияси неоевроосиёлик лойиҳаларда етарлича ривожланган бўлиб, Европа ва Учтинчи дунёда яратилган барча геосиёсий назарияларнинг илмий-назарий асосидир. Худудий хариталар денгиз қучлари объектив жиҳатдан интилиб келган сўнги нуқта бўлганидек, Неоевроосиёчилик ҳам сайёравий стратегиялар тизимини яратиш учун ягона назарий платформадир. Ушбу сайёравий стратегиялар атлантизмнинг жаҳондаги устунлигини ва унинг цивилизацияон кадритлар тизими – бозор, либерал-демократия, дунёвий маданият, индивидуализм каби омилларини инкор этади. Шундай бўлсада икки тараф кадритларининг синтезлашуви жараёни кечали ва Евроосиёдаги худудда миллий давлатчилик ва иқтисодиёт кучайиб бергани сари, уларга нисбатан бўлаётган салбий муносабат ҳамкорлик сари ўзгара боради. Бу Марказий Осиё давлатлари, жумладан Ўзбекистон манфаатлари учун ҳам фойдалидир.

Учинчи боб **“Марказий Осиё мувозанати - Евроосиё стратегик мувозанати омилли сифатида”**, деб номланган бўлиб, ушбу боб бевосита Марказий Осиёнинг Евроосиё стратегик мувозанатидаги мавкен ва аҳамиятига қаратилади. Даставвал бу минтақанинг геостратегик мавкенни белгилаш мақсадида **“Марказий Осиё Евроосиёнинг географик маркази сифатида”** деб номланган биринчи параграф қўлга олинади. Биринчи ва иккинчи боблар геосиёсий жараёнларнинг илмий-назарий асосларига бағишланган бўлиб, асос эътибори билан Евроосиё китъаси, аниқроғи ушбу минтақани назорат қилиш учун олиб борилган геосиёсий жараёнларнинг турли давлатлар манфаатлари нуқтан-назардан ёритилишига бағишланган эди. Учинчи боб эса бевосита Марказий Осиё минтақасининг геосиёсий аҳамияти, унинг атрофида рўй бераётган геосиёсий таъсирлашувларга бағишланади. Зеро, минтақа қавқислиги тўлиқ унинг геосиёсий аҳамиятига, бошқача айтганда унинг салоҳиятини белгиловчи географик, иқтисодий ва ижтимоий хусусиятларга асосланади. Бу борада З.Бжежинскийнинг «ушбу минтақага яқинлашиш

эҳтимоли қанчалик эканлиги ҳақида кетмоқда. Марказий Осиёдаги қутилажак вазиятни АҚШнинг таниқли тадқиқотчиларидан З.Безжинский ўзининг машҳур «Буюк шахмат тахтаси» асарига ўзига хос талқин қилади. Унинг ёзишича 1993-2015 йиллар орасида дунёда энергетика захираларига бўлган эҳтиёж 50%га кўтарилиши кутилмоқда. Шу нуқтан-назардан янги-янги энергетика захираларини излаб топишга бўлган эҳтиёж етакчи давлатларни ушбу захираларнинг дунё бўйича энг бой ҳудудлари томон, хусусан Марказий Осиё томон қорлаши табиий. Табиий захираларга бой ва айни пайғда миллатлараро муносабатлар, тарихий ҳудудлар масалалари нуқтан-назаридан нотинч бўлган Марказий Осиёда миллатлараро, ҳудудий негизда турли муаммоларнинг келиб чиқаришга уришишлар бўлиши табиий.²⁴

Барчага маълумки, дунёдаги энг йирик нефть ва газ компаниялари ер юзидаги улкан захиралар бугунги кунда Каспий туби ва атрофида, айниқса Тенгиз, Қорақичанок ва Кашаган конларида жойлашганлигини эътироф этишмоқда. Шу туфайли, дунёдаги энг етакчи давлатлар бир неча йиллардан буён Каспий денгизи остидagi нефть захираларини ўзлаштириш учун кураш олиб боришар экан, натижада минтака атрофида турли сиёсий ўйинлар уюштирилганлигини эслаш мумкин.

Марказий Осиёнинг геосиёсий мавқеи аввало унинг иқтисодий имкониятларидан келиб чиқмоқда. Бу борада энг манфаатли ҳамкорлар билан иш олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Минтакада етакчи давлатларнинг манфаатлари тезлик билан шаклланиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Ўз иқтисодий манфаатларини амалга ошира олмаган ташқи кучлар минтакада муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллар, хусусан диний, миллатлараро муносабатлар, ҳудудий муаммолар, сув тақсимида онд масалалар каби омилларга урғу берган ҳолда минтакада беқарорлик юзага келтиришлари мумкин.

Шу нуқтан назардан, миллатлараро муносабатларда барқарорликни сақлаш минтакавий ҳавфсизликнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, минтакада сув тақсими масалаларида ҳукуматлараро комиссия ишини тўғри йўлга қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, республикалар ўртасида чегаралаш ишларини охирига етказиш ва бу масалада ҳеч қандай муаммо қолдирмаслик бутун минтақанинг геосиёсий мавқенинг кўтарилишига олиб келади. Шунингдек, минтакадаги коммуникацион тизим яратилиши унинг иқтисодий ва сиёсий аҳамиятини оширишига олиб келувчи омил ҳисобланади. Албатта бунга республикалар манфаатларининг солиштирилиши, шунингдек узлуксиз ва жадал музокаралар орқалигина эришилиши мумкин.

Диққат қилиниши зарур бўлган яна бир муҳим жиҳат, нодавлат мавқеида фаолият юритувчи хорижий ташкилотлар томонидан ўтказилаётган тадбирларнинг мавзуларига диққат қилиш ва ушбу тадбирлар томонидан қабул

²⁴ Безжинский З. Великая шахматная доска. -М.: Международные отношения. 2000, -151 с.

қилинган ҳулосаларнинг минтака иқтимоий-сиёсий ҳаётига таъсири тўғрисида амалий тадқиқотлар олиб бориш ва тегишли тадбирлар ўтказиш зарурдир.

Минтақанинг иқтисодий имкониятларни ишга солишда геосиёсий рақобатга қўшилиб кетиш республикалар ўртасида кийинчилик билан ўрнатилган ҳамкорликка путур етказиш билан бирга, республикаларни турли иқтисодий гигантлар манфаатларининг қурбонига айланиб қолишига олиб келиши мумкин. Тенг манфаатлар асосида ҳамкорлик ўрната билш дунё иқтисодий тизимида тадрижий ҳамда қонуниятли интеграциялашувга, шу билан бирга минтака геосиёсий аҳамиятининг янада кўтарилишига олиб келиши шубҳасиздир.

“Марказий Осиёдаги геостратегик жараёнларнинг этно-ҳудудий ва диний жиҳатлари”, деб номланган учинчи параграфда минтакадаги жараёнларда қўлланилаётган этник ва диний омил таҳлил этилади.

Минтака атрофида кечаётган геосиёсий жараёнлар бу ердаги этно-сиёсий ва диний омилларга алоҳида эътибор беришни талаб этади. минтака атрофида етакчи давлатларнинг турли характердаги манфаатлари тезлик билан шаклланиб бораётганлиги ҳамда уларнинг ўзаро тўқнашувини эҳтимоли ушбу омилларнинг ташқи кучлар томонидан ишга солиниши мумкинлигини кўрсатмоқда. бунинг исботи учун бир неча йил давомида минтакада диний экстремистик ва фундаменталистик ҳолатларни тарқатиш оқибатида рўй берган жараёнлар ва мудҳиш воқеаларни эслаш kifоя бўлса керак.²⁵

Марказий Осиё халқларининг асосий қисми туркийзабон ва форсийзабон сунний мусулмонлардан иборатдир. Миллий гуруҳларнинг минтака бўйлаб жойлашувига мувофиқ равишда тарихий тараккиёт натижасида ҳар бир туб элатга хос тийнати, турмуш тарзи, ҳўжалик юритиш услуби, анъаналар ва миллий руҳ шаклланган. Марказий Осиёнинг маҳаллий элатлари қадим-қадимдан ўзларига тегишли ҳудуднинг табиий-иклим шароитларига мос равишда тийнати, руҳияти ҳамда анъаналари шаклланган.²⁶

Янги минг йиллик бошларида Марказий Осиё ҳудудида фундаменталистик мафқурани ёйишга бўлган уришишлар, бу иллатнинг, нафақат бир республика миқёсида, балки бутун Марказий Осиё минтақасига ҳавф солишини аниқлатди. Бу вазият ҳавфсизликнинг бўлинмаслик тамойили ва унинг глобаллашганлик табиатини намоен қилди. Марказий Осиё бу Евросиё минтақасининг марказида жойлашган, кенг ҳудудида 50 млн.дан ортиқ аҳоли истикомаг қилади. Бу ҳудуд ер юзидаги етакчи давлатлар ҳисобланган Россия, Хитой, Ҳиндистон ва Эрон билан чегарадош. Марказий Осиё ҳудуди чегарасининг узунлиги 20 минг км. Минтақанинг жанубий қисми геосиёсий жараёнлар миқёсида энг мураккаб ҳисобланиб, охириги воқеалар бу қисм нафақат ҳудудда ёки минтакада, балки бутун жаҳонда стратегик мувозанатни таъминлашда асосий рол ўйнашини аниқлатди. Ҳозирги кунда ҳам Афғонистон,

²⁵ Нуруллаев Ш. Религиозный экстремизм и борьба с ним. / Ўзбекистонда политология. -Т.: Шарк. 2002.

²⁶ Roy Oliver. A New Central Asia. - NY University Press. 2000. - 222 с.

зиддиятлар ўчоғи сифатида қолмоқда ва бу шарт-шароит, минтақавий хавфсизликка таҳдид солиши имкониятини яратмоқда. Бой энергия манбаларига эга ва этник масалаларда нозик нуқталарга эга бўлган минтақанинг жаҳон зиддиятлари майдонига айланишига йўл қўймаслик зарур. Бу бир сўз билан айтганда, Марказий Осиё буюк давлатларнинг сиёсий ва иқтисодий манфаатларини амалга ошириш майдон бўлишига қарши туриш даркор.

Географик жиҳатдан Марказий Осиё кудратли давлатлар томонидан олиб бориладиган геосиёсий рақобат “чизигида” жойлашганлиги Евросиё китъаси учун асрлардан бери “heartland” ва “rimland” ўргасида давом этиб келадиган карама-қаршиликларнинг бутун ҳам давом этаётганлигидан кўриниб турибди.

Шу сабабли, Марказий Осиёда пайдо бўлган геосиёсий муаммолар, ушбу вазиятда этносиёсий тангликнинг пайдо бўлишини кенг маънодаги геосиёсий занжирнинг бир халқаси сифатида талқин этиш мумкин. Унинг қай тарзда ривожланиши икки карама-қарши томон таллаган тактикага боғлиқ.

Марказий Осиёда хавфсизликни таъминлаш учун республикалар:

- биринчидан, ташқи кучларга чегараолиши ҳудудлардаги кўпмиллатлилиги омилдан фойдаланишга йўл қўймаслик;
- иккинчидан, шу ҳудудларда кўпмиллатлилиги хусусиятидан келиб чиққан ахборот дастурлари олиб боришлари ва уларни тенг ҳуқуқлар билан таъминлашлари;
- учинчидан, миллатчилиги тарғиб қилувчи омиллардан ўз фуқароларини ҳимоялаш;
- тўртинчидан, этник ва ҳудудий барқарорликка олиб келадиган шарт-шароит, яъни давлат чегараларининг делимитация жараёнини яқунлаш;
- бешинчидан, миллатлараро муносабатларни сақлашга ёрдам берадиган, енгилаштирилган чегара тартибичи жорий этиш;
- олтинчидан, транспортларнинг транзит ўтиш хавфсизлигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга.

Тўртинчи боб “Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатиш истиқболлари”, деб номланади ва унда минтақадаги стратегик мувозанат истиқболининг ички ва ташқи асослари ҳамда институционал омилари таҳлил этилади. Дастлабки “Марказий Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатишнинг ички минтақавий асослари”га бағишланган параграфда Россия, Украина, Беларусь, Грузия, Қозғоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистонда кейинги даврда келган жараёнлар геосиёсий таҳлил этилади.

Марказий Осиёдаги мувозанатга бевосита таъсир этишдан манфаатдор бўлган Россия олдида ички ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш ва илгариги сиёсий мавқени тиклашдек мураккаб вазифа турибди. Россиянинг Евроосиёдаги асосий геосиёсий “ўйинчи” экани ўз олдидаги вазифаларни урдалашига боғлиқ. Россиянинг ички иши бўлиб кўринган ижтимоий-иқтисодий масалалар Евроосиёдаги мувозанатнинг бузилишига ёки аксинча сақланиб қолиши ёки кучайишига ҳам таъсир этади. Россия ўз муаммоларини ҳал этиш учун зарур бўлган вақтни қўлдан бой бермаслик учун аввало МДХ

ҳудудда тинчлик сақланиб туришидан манфаатдордир. Айни пайтда, Россия Фарб таъсирига тушиб қолаётган МДХ давлатларини ўз таъсир доирасида сақлаб туришга ҳам ҳаракат қилади. Аммо Россия ўз муаммоларига қаришиб ётган бир пайтда Болтиқбўйи давлатлари бутунлай Европа ва НАТО тарафига ўтиб кетди, Украина ва Грузия ҳам шу йўлдан бормоқда. Марказий Осиёда эса Ўзбекистондан ташқари барча давлатлар муайян ташқи таъсирга дош бериш ёки ҳалос бўлиши кийин кечмоқда.

Евроосиё стратегик мувозанатига таъсир этадиган давлатлар қаторига Украина ва Белоруссияни ҳам қиритиш мумкин. Бир неча йиллардан буён ҳуқуқиман ҳақдорини бошидан кечираётган Украинада президент, ҳуқуқмат ва муҳолифат ўртасидаги зиддият шу қадар авж олганки, бу мамлакатда соғлом сиёсий вазиятни яратиш ўта мушкулдигича қолмоқда. Украинадаги вазиятнинг нозик жиҳати унинг Фарб ва Россия ўртасидаги геосиёсий ўйин қурбонига айланганига бориб тақалади. Айнан Фарбдан келган кучлар Фарбий ва Шарқий Украина феноменига урғу бердилар. Албатта, ўз миллий манфаатлари чегарасининг торайиб боришидан қўнган Россия энергетик жиҳатдан ўзига боғлиқ бўлган Украинани айнан шу омил орқали сиқувга олади.

АҚШ томонидан Украинада (Чехия ва Польшада ҳам) Ракетага Қарши Мудоқоа (РКМ) тизимини ўрнатиш тўғрисидаги 2007 йилнинг бошидаги эълони Россиянинг манфаатларига навбатдаги зарба бўлганлигини таъкидлаш мумкин. Мавлумки, Украинанинг НАТО ва ЕИга қабул қилиниши эҳтимоли бир неча йиллардан бери таъкидланиб келинмоқда. Бу эса жиддий ўзгариш – яъни мамлакат сиёсий, иқтисодий, қолаверса маданий ёки янада кенгроқ, тамаддуний стратегиясининг шарқий йўналишдан Фарб томон буртилиши эҳтимолини кучайтиради.

Украина сингари Белорусиянинг ҳам Россия билан муносабатлари узок йиллардан бери таранглигича қолмоқда. Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти қароргоҳи жойлашган Белорус бу ташкилотнинг ривожланиши учун қанчалик ҳаракат қилмасин географик ва геосиёсий омиллар бунга йўл бермаяпти. Географик жиҳатдан Европа ҳудудда жойлашганлигига қарамадан Белорусиянинг Европа Иттифоқи ёки НАТОга кириши учун биринчи навбатда Россия билан келишувга эришиши керак бўлади. Белорусиянинг ЕИ томон юриши Евроосиёдаги стратегик мувозанатда Россия мавқеининг заифлашуви ва аксинча Европа ёки бошқача айтганда Фарб омилнинг кучайишига олиб келади.

Кавказ минтақаси ҳам Евроосиёдаги Янги тартибда фаол иштирок этаётган минтақа ҳисобланади. Грузия Россиянинг азалий ҳамқори бўлса-да, мустақиллик йилларида бу мамлакат иқтисодий имкониятларининг чекланиб қолиши уни Россиянинг рақибига айлантди. Фарб бу минтақада ўзига шерик сифатида Грузияни танлагани бежиз эмас. Бундан ташқари, Грузияда Россия билан бўлган Шимолий Осетия ва Абхазия деб аталган “оловли нуқта”лар мавжуд бўлиб, уларни ишга солиш, аввало Россияни ташвишга солиш, кези келганда эса Грузиянинг ўзига ҳам қарши ишлатилиши мумкин. Бу ерда

Грузиянинг ўзи бир кун келиб Ғарбга қарши бўлиб қолган тақдирда миллатлараро негизда фуқаролар урушини бошлаш эҳтимоли назарда тутилмоқда. Россия эса бевосита ўз миллий манфаатлари чегарасида рўй берадиган бундай жараёнларга қараб тура олмасдан Грузиянинг Ғарбга қарши чиқиши учун қўлидан келган барча имкониятларини ишга солишга ҳаракат қилмоқда.

Евроосиёда ўз мавқеини мунтазам ошириб келаётган, МДХ, ШХТ ва Евроосиё ҳамкорлик ташкилотининг фаол аъзоси бўлган Қозоғистон ташкилотнинг тўлиқ Евроосиёга йўналтирилганини намоён этади. Бинобарин, иқтисодий жиҳатдан ривожланиб бораётган Қозоғистон учун МДХ давлатлари манфаатларига зид келадиган ташкилот сийосат юритишга асос йўқ. Аммо қатор Ғарб компаниялари Қозоғистон шимоли-ғарбидаги Каспий шельфидаги Тенгиз, Қорачиғанок ва Қашаған каби йирик қонларидан бир неча йиллардан бери нефть қазиб хорижга экспорт қилмоқда. Нефтининг бойлик келтириши шубҳасиз бўлса-да, унинг учун бўлаётган рақобат, ташкилот сийосатда мунтазам қучли ирода бўлмаса, турли таҳдидларга сабаб ҳам бўлиши мумкинлигини кўрсатмоқда.

Қирғизистоннинг минтақавий вазиятга нисбатан ёндошуви ҳам ўзига хосдир. Қирғизистондаги 2005 йилнинг март ойида ушбу мамлакатда юз берган ҳукумат инқирози А.Акаевнинг ҳокимиятдан четлаштиришга ва собиқ ички ишлар вазири Ф.Куловни ҳукумат тепасига келтирди²⁷. Президентлик лавозимини эса Жалолобод вилоятидан бўлган Қ.Бакиев эгаллади. Қирғизистонда вужудга келган вазият бу мамлакатнинг иқтисодий-иқтисодий тараккиёти натижасида эмас, балки ташкилот сийосат таъсир оқибатида юз берди. Мамлакат тарихий тараккиёт йўли, маданияти, дини ва миллат тийнатиши ҳисобга олмаган ҳолда хориж политтехнологлари таъсирга тушиб қолди ҳамда ғарбона кадрларнинг кириб келишига йўл очилди. Мамлакатдаги муаммоларнинг негизда аввало иқтисодий масала билан боғлиқ эканини эътиборга олмайдиган, уларнинг ечимини топа олмайдиган муҳолифат пайдо бўлди ва халқни анъанавий йўналишидан тейдирган ҳолда миллий бирликка путур етказди. Қирғизистонда вужудга келган вазият ҳам Марказий Осиёни қўлга олишга иштирокчи ташкилот кучларининг иши экани аён бўлиб қолди.

Маълумки ШХТнинг аъзоларидан бири сифатида Қирғизистон ўз ҳудудда чет эл (бу ташкилотга аъзо бўлмаган давлатларнинг) ҳарбий қисмларини сақлаш мажбуриятини зиммасига олган. Шунга қарамасдан, халқаро терроризмга қарши кураш пайтида Бишкек аэропортига жойлаштирилган АҚШнинг "Ганси" номи ҳарбий базасини Қирғизистон ҳукумати ҳали-бери чиқариш нияти йўқ²⁸. Қирғизистоннинг Хитой ва Россия манфаатлари тўқнашадиган ҳудудда жойлашганлиги бу икки улкан давлатнинг унга бўлган муносабатида донм акс эгиб туради.

Марказий Осиёдаги стратегик мувоозанатда Тожикистоннинг ҳам ўзига хос ўрни мавжуд. Чунки минтақадаги энг мураккаб вазият сақланиб қолаётган, бошқача айтганда, Ғарб ва Шарқ геосийосий қучлари ўртасидаги бир асрдан ортиқ давр мобайнида буфер давлат сифатида мавжуд бўлиб қолган Афғонистон билан чегарадош давлатдир. Афғонистон ва Покистоннинг шимолий ҳудудларида жойлашган террористик гуруҳларнинг Тожикистон орқали Қирғизистонга бемалол ўтиши ва Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига ҳужум қилиши бу мамлакатдаги вазият ҳам геосийосий таъсир доирасида эканини яққол намоён этади.

Тожикистон атрафдаги қўшнилари манфаатларини ҳисобга олмай сийосат юритса МДХ, Евроосиё Иқтисодий ҳамжамияти ва ШХТ олдидagi мажбуриятларини бажаришга маълум маънода тўқсинлик қилиши мумкин. Бошқача айтганда, Тожикистон юқорида санаб ўтилган ташкилотларга аъзо бўла туриб, уларнинг сийосатини қўллаб-қувватлаш ўрнига, Ғарб давлатлари таъсирга тушиб қоладиган бўлса Марказий Осиёдаги барқарорликка ҳисса қўшиш эмас, балки ички хавфсизлигини таъминлаши кийин бўлади.

С.Ниезов даврида Туркменистон ташкилот сийосатда бетарафлик позициясини қўлаган ҳолда Марказий Осиёда кечаётган геосийосий жараёнлардан ташқарида қолмоқча ҳаракат қилган эди. Бу сийосат туркманларнинг ташкилот дунё билан алоқаларининг сусайишига олиб келди. Шу туфайли Туркман давлатчилигининг келажак минтақадаги геосийосий вазиятни унинг раҳбарияти томонидан тегизлаштиришга боғлиқ бўлиб қолди. 2006 йилнинг охирида Туркменистон президентининг тўсатдан вафот этиши бу мамлакатга нисбатан турли қучларнинг қизиқишини кескин ошириб юборди. Туркменистоннинг ке. ажағига бевосита ва билвосита алоқадор бўлган давлатлар бу мамлакатда ўз манфаатларига мос сийосий тузумни шакллантиришга ҳаракат қилади. Бу мақсадни амалга ошириш учун турли геосийосий ўйинлар амалга оширилади. Туркменистоннинг биринчи президенти ҳаётлигида усталлик билан қўллаб келган бетарафлик позицияси ҳам унинг вафотидан кейин "де-юре" сақланиб қолса-да, айрим ташкилот кучлар бу мақомни "де-факто" йўқотишга ҳаракат қилса ажаб эмас. Оқибатда юқорида қайд этилган ички ва ташкилот омиллар туфайли Туркменистонда мураккаблик даврида яратилган давлатчилик анъаналари барбод бўлиши ва қудратли давлатлар тарафидан қоптали бўлиши эҳтимоли қалта. Туркменистоннинг янги Президенти минтақадаги вазиятни чуқур аниқлаган ҳолда очик сийосат юритмоқдаки, бу Туркменистоннинг халқаро бўлишининг кўтарилишига олиб келиши шубҳасиз.

Ўзини турибдики, Ўзбекистонда ташқари Марказий Осиёнинг бошқа давлатларидаги ички ва ташкилот сийосий вазият анча нозик бўлиб, улар ташқарида амалга оширилаётган қучли геосийосий таъсир остида қолиб келмоқда. Бирок, юқорида кўрганимиздек, минтақадаги қўлгина давлатлардаги вазият улардан сийосий ироданинг қучайтирилишини талаб этмоқда. Бу эса минтақадаги сийосий институтларнинг амалий самардорлигини қучайтиришга хизмат қилади ва уни самарасиз бюрократик тузилма бўлишдан сақлаб қолади.

²⁷ Узоқ давом этган ҳукумат инқирозидан кейин 2007 йилнинг январ ойида Қирғизистон Президенти Қ.Бакиев Ф.Кулов ҳукуматини тарқатишга қарор қилди.

²⁸ Майкова Г., Американская стратегия в Центральной Азии: кризис и расстановка региональных сил // Кремль.орг. 16.07.2005.

Ҳозирги даврда Марказий Осиёдан ўз иқтисодий манфаатларини кидираётган ташки кучлар турли усуллар билан бу ердаги давлатлар суверенитетига таҳдид солаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Улар бу билан нафақат ёқилги захираларига эгаллик қилиш, балки Евроосиёнинг маркази бўлган “Ер юраги”ни забт этишни ҳам мақсад қилган. Бу НАТОнинг Шарққа силжиши, АКШнинг 2007 йилнинг бошида эълон қилинган Чехия, Польша ва Украинада Ракетага Қарши Мудофаа (РКМ) тизимини ўрнатишга қаратилган сиёсатида ҳам очик намоён бўлмоқда.

Шундай қилиб, Евроосиё стратегик мувозанати ташки таъсирга қарши тура оладиган тузилмаларнинг кучайиши, минтақадаги давлатларнинг изчил ва қатъий ташки сиёсати, Евроосиёга йўналган аниқ позициясига кўпроқ боғлиқ экани намоён бўлмоқда. Акс ҳолда бу ҳудудда геосиёсий вазият тубдан ўзгариши ва янги стратегик тартибот вужудга келиши мумкин. Бундай ҳолатда миллий бирлигини сақлаб қолган, ўз миллий манфаатларига таянган ҳолда, аниқ ва изчил сиёсат юритган давлатгина узлуксиз ривожланади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам Евроосиёдаги стратегик мувозанатнинг ташки кучлар назоратида қолиши маҳаллий халқлар учун жиддий синов бўлади. Бундай мураккаб ҳолатни олдини олаш учун минтақадаги вазиятнинг барқарорлашувига хизмат қиладиган ШҲТ сингари тузилмалар фаолиятининг тақомиллаштириш масаласига жиддий эътибор қаратиш зарур.

Тўртинчи бобнинг “Евроосиё стратегик мувозанати ташки геосиёсий омиллари”, деб номланган иккинчи параграфда минтақадаги стратегик мувозанатда асосий роль ўйнавчи давлатларнинг ташки сиёсий стратегияси кўлга олинади. Маълумки Евроосиё минтақаси геосиёсий таълимотлар нуктан назардан Евроосиё китъасининг марказий қисмини, бошқача айтганда Марказий Евроосиёни англатар экан, юқорида кўриб ўтишган таълимотлардан маълум бўлишгача «pivot area», яъни «ўқ майдон» деб аталган ушбу минтақани эгаллаш кудратли давлатларнинг асосий мақсадига қиради. Ушбу ҳудуднинг геосиёсий афзалликлари хусусида геосиёсий таълимотларда берилган муҳим маълумотлар атакчи давлатларнинг ташки сиёсатида кўчганлиги ва бу ҳудудга интилиш янги, 21 асда ҳам давом этаётганлигига гувоҳ бўлди. Собик совет давлатининг парчаланиб кетишини атлантизмнинг галабаси, дея талқин этган Ғарб геосиёсатчилари Россиянинг ҳам парчаланиб кетиши ва Марказий Осиёда мунтазам фуқаролар уруши, минтақавий можаролар рўй бериб, “ўқ ҳудуд”нинг тўлиқ парокандалликка учрашини башорат қилган ва қутган эдилар²⁹. Бу ҳудудга нисбатан ташқаридан олиб берилган босим ва сиёсат ҳам ана шу мақсадни амалга оширишга қаратилган эди. Аммо йилдан йилга Россия ва Марказий Осиё Республикалари суверенитетининг кучайиб бораётганлиги, ушбу минтақага қарийб 20 йил давомида жадал ташки таъсир бўлишига қарама-қарши мувозанатнинг сақланиб қолишига олиб келди. Ҳар асрнинг биринчи чорагида минтақадаги давлатлар чегараларининг тубдан ўзгариб кетганлиги ва янги аср

бошида ҳам худди шундай кескин геосиёсий рақобат кетаётганлиги назарда тутилса, Евроосиёнинг марказига қаратилган ҳаракат янада жадаллашишини кутиш мумкин. Бу ҳақда доктор Р.Алимов “Марказий Осиёда кечаётган жараёнлар Совет Иттифоқи парчалангандан кейин кенг Евроосиё ҳудудидаги фундаментал геосиёсий трансформацияни ифода этади. Бу трансформация айни вақтда дунё миқёсида “совуқ уруш”дан кейин янги концепциялар ва парадигмалар асосидаги халқаро муносабатлар тартиб-таъминининг қайтадан шаклланиши жараёни билан баробар кечмоқда. Бу жараён 2001 йил 11 сентябрдан кейин жадаллашди, холос”, деб ёзади³⁰. Ўз ўзидан кўриниб турганидек, минтақа атрофидаги Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Япония, Европа Иттифоқи давлатлари ҳам, ундан йироқда жойлашган АКШ каби давлатлар ўз манфаатларини Евроосиёнинг марказидан кидираётганликларини яшармайдилар.

Шу нуқтан назардан Евроосиёнинг маркази бўлган Марказий Осиё кудратли давлатлар манфаатлари туташадиган ҳудудга айланди. Бунинг учун янги асрда бу минтақада шаклланаётган стратегик мувозанатнинг АКШ, Хитой, Ҳиндистон, Япония ва Эрон каби ташки омилларига тўхталиш зарур. Зеро уларнинг асосийлари АКШ, Россия ва Хитой харбий-стратегик салоҳияти нуктан назардан дунёдаги энг йирик кучлар ҳисобланиб, Евроосиё марказига бевосита ва институтлашган шаклда кириб боришда давом этмоқдалар. Бу борада АКШнинг ҳудуддаги давлатлар билан алоқалари унинг геосиёсий мақсадларига қанчалик мос келишини таҳлил этиш зарур. Жумладан, АКШнинг Россия билан геосиёсий рақобати бир он бўлса-да тўхтагани йўқ. Россияни стратегик халққа олиш мақсадида Кавказ минтақасида ўзига бўйсунувчи буфер давлатларни шакллантириш учун АКШ Грузияни ўз таъсирига олишга киришди. Айни пайтда Россиянинг геосиёсати кучи билан Абхазия можаросининг лайдо бўлганлиги Грузияни ҳам назоратли ушлаб туриш учун ҳар икки тарафга ҳам қўл келадиган омил ҳисобланади. АКШ бошчилигидаги Ғарб Болтиқбўйи республикаларини НАТОга аъзо қилган ҳолда Россиянинг таъсиридан бутунлай чиқаришга эришди ва стратегик халқнинг шимоли-ғарбий қисмини қайсибир маънода муваффақиятли яқинладилар.

90-йилларнинг бошида АКШнинг Россияга қарши қўлаган иккинчи муҳим усули уни иқтисодий парокандаллигидан фойдаланган ҳолда ичдан емиришга қаратилган эди. Бу турли диний секталарни ривожлантириш орқали жамиятда ижтимоий қутбланишнинг юзга келтиришдан иборат эди. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу фикр жуда зиддиятли жиҳатларга эга. Масалан 1991 йилдан бошлаб АКШ Россияда ислохотлар ўтказишга ёрдам беришга интилиб ўз бюджетидан ҳам жуда катта маблағ ажратган³¹. Умумий миқдори 150 миллиард АКШ долларидан ортиқ маблағ Россиядаги айрим

³⁰ Қаранг: Ўша жойда –Б. 6.

³¹ М.Хелдорковский бошчилигидаги МЕНАТЕП банки, Б.Березовский ва бошқа кўплаб давлат маъабдорларининг айнан ана шу каби маблағларни талон-таълож қилишда айланганлиги бунга мисоллар

²⁹ Қаранг: Алимов Р.В. Центральная Азия: общность интересов. –Т.: Шарқ, 2005. –Б.38.

рахбарлар тарафидан талон-тарож қилинганлиги АКШнинг Россияга нисбатан олиб борган ижобий маънодаги сиёсатини тўхташига ёки бошқа йўналишга бурилишига олиб келди.

Мутахассислар фикрига кўра Ғарбнинг Евроосиёнинг ички қисмини эгаллашга қаратилган сиёсати натижасига кўра Россиянинг шимоли ғарбий қисми Германияга, жануби ғарбий қисми Туркияга, Марказий қисми, яъни геосиёсатда Евроосиё деб аталган қисми АКШга ва шарқий қисми тўлиқ Япония ихтиёрига ўтиши керак бўлган. Айнан ана шу сиёсатни амалга ошириш бошқа бир кўринишда, масалан Польша ва Чехияда РҚМ тизими ўрнатиш сингари йўналишда намоён бўлаётган бўлса-да, Россиянинг иктисодий қувватининг мунтазам ошиб бориши, Европа давлатларининг Россия энергетика захираларига боғлиқлиги минтақани эгаллашга қаратилган геосиёсатни қайсидир маънода барбод бўлишига олиб келди.

Шуни таъкидлаш керакки, Марказий Разведка Бошқармаси тарафидан Россиянинг ички деградацияси учун қўлланилган усуллар қанчалик самарали ёки бошқача айтганда, қанчалик таъсирчан бўлмасин, Россия жамияти бу усулларни вақтида пайқанлиги, давлат бошқарувида амалга оширилган кескин ислохотлар Россиянинг парчаланиб кетишини олдини олишга ёрдам берди.

Ғарб "ёрдами"да Украинада амалга оширилган рангли инқилоб ҳам бу республикада ҳақиқий демократияни ўрнатиш учун қайгуришдан кўра кўпроқ уни Россия таъсиридан олиб, НАТОга аъзо қилган ҳолда Европа, тўғрироғи Ғарбга яқинлаштиришга қаратилган.

Евроосиёнинг ички қисмида энг муҳим ўринни эгаллаган Марказий Осиё ҳам айнан геосиёсий рақобат сахнасига айланиб АКШнинг мунтазам таъсири остида бўлиб келди. АКШ Марказий Осиёда ҳарбий базаларни жойлаштирган ҳолда бу минтақани Россия таъсиридан чиқариш, шунингдек Хитой таъсиридан ҳам ҳалос этиш ҳамда ҳар иккаласига қарши ўз ҳарбий қудратини шу минтақада жойлаштиришни мақсад қилган эди.

Хитойнинг ғарбий қисми географик жиҳатдан Марказий Осиёга яқин ҳудуд, геосиёсий таълимотларда эса бу ҳудуд Евроосиё минтақасига киради. Шу нуқтан назардан Хитой Евроосиёдаги кучлар мувозанатидан юқори даражада манфаатдор. Бу даставвал Хитойнинг иктисодий манфаатлари йилдан йилга ўсиб бораётганлиги, шунингдек, айирмачиликни бартараф этишга бориб такалади. Хитой Шинжон уйғур автономиясини ўз назоратида саклаб туришни қафолатлаш учун, ўзининг Марказий Осиёдаги таъсирини доимо кучайтириб келишга ҳаракат қилган. Хитойнинг Евроосиёнинг энг бой ҳудуди ҳисобланган Марказий Осиёга интилиши унинг Туркменистон ҳамда Қозғистон билан нефть ва газ соҳасидаги лойиҳаларида, Ўзбекистон ғарбдаги нефть ва газ қидириш лойиҳаларида иштирок этишга интилишида ҳам намоён бўлади.

Евроосиёда кучлар мувозанатида иштирок этишга интилаётган давлатлардан бири Эрон минтақа давлатлари билан алоқаларини кучайтириш учун диний-маданий омиллар билан бирга энг муҳим, ўзининг географик

стратегик омилнинг мунтазам кўллаб келади. Марказий Осиё давлатлари Форс кўрфазига айнан шу мамлакат орқали чиқишлари, уларнинг Эронга қайсидир маънода иктисодий боғлиқлигини таъминлаб туради. Булдан ташқари, Эроннинг ҳарбий ва иктисодий салоҳияти, атом дастурини амалга оширишга интилиши, Каспий орқали Қозғистон, Туркменистон, Озарбайжон ва Россия билан чегарадошлиги унинг нафақат Ислом дунёсида ёки Форс кўрфазига, атрофида балки Евроосиё геосиёсий жарзёнларида ҳам фаоллигини таъминлаб беради.

Евроосиё стратегик тақдирини фаол иштирок этишга интилаётган Япония биринчи навбатда ўзининг геосиёсий манфаатлари нуқтан назардан минтақага яқинлашмоқда. Аммо Япониянинг геосиёсий манфаатлари минтақа давлатларида амалга ошираётган турли иктисодий ёрдам дастурларида яширилган бўлиб, бир қарашда улар ёрдамида Япония Марказий Осиёда Россия таъсирини сусайтиришга ҳаракат қилаётгандек кўринади. Марказий Осиё халқлари билан алоқаларнинг қонуниятлилигини кучайтириш мақсадида Япония Марказий Осиё халқлари билан тарихий илдизлари бирлиги тўғрисидаги гоъни ҳам илгари суриб келмоқда. Джон Хопкинс университети профессори Ф.Старнинг таъкидлашича, Япониянинг геосиёсий нуқтан назардан биринчи рақобатчиси бу Россия бўлиб, Япония бу давлатдан ўзига тегишли ҳудудларни қайтариб олишга интилди. Марказий Осиёда эса ғарбнинг манфаатларини ифода этади, аммо бу илгари ўзига хос шарқона усулда амалга оширилганлиги туфайли минтақадаги давлатлар унга Ғарб геосиёсатини ифода этувчи куч сифатида қарамайдилар.

Евроосиёдаги кучлар мувозанатида иштирок этишга интилувчи қудратли давлатлардан бири Ҳиндистон бўлиб, гарчи у Жанубий Осиёда Покистон ва Хитой билан мунтазам геосиёсий рақобатда яшаб келаётган бўлса-да, иктисодий салоҳиятининг юксалиши билан Евроосиёда ҳам фаол геосиёсат юритишга ҳаракат қилиб келмоқда. Ҳиндистоннинг Евроосиёдаги дастлабки амалий геосиёсати унинг Тожикистон билан ҳарбий ҳамкорлигида намоён бўлди. Гарчи Ҳиндистон ўзининг стратегик режасини турли усуллар билан яширишга ҳаракат қилган бўлса-да, унинг узок муддатли геосиёсий режасини қудратли кучларнинг барчаси тезда пайқади³². Ҳозирча Ҳиндистоннинг геосиёсий мақсадлари ҳам Японияникидек жуда яширин ва турли маданий-маърифий лойиҳалар мазмунинда мужасса шашган.

Шундай қилиб Евроосиёнинг стратегик мувозанатида ташқаридан таъсир кўрсатадиган кучлар ва уларнинг мақсадлари имкон қадар минтақанинг ичкарасига кириб бориш, унинг иктисодий имкониятларидан фойдаланишга, айни пайтда ҳудуддаги давлатларнинг бирлашишига йўл қўймаслик ҳаракатларида намоён бўлмоқда.

³² Ҳиндистон ҳарбий мутахассисларининг Тожикистон ҳарбий аэропортига хизмат кўрсатадиган базаси бўйича тузилган шартнома турли номга ҳам сабабларга кўра тўхтаб қолди.

Сўнги бобнинг “Евроосиё стратегик мувозанатининг институционал асослари”, деб номланган учинчи параграфиди эса Евроосиё стратегик мувозанатида бевосита иштирок этувчи халқаро сиёсий институтлар таҳлил этилади. Евроосиё стратегик мувозанатида муҳим ўрин тутувчи турли халқаро институтлар мавжуд бўлиб, улар ўз фаолиятлари доирасида гоҳ мақсадли, гоҳида эса беихтиёр қудратли давлатлар геосиёсатини амалга оширувчи омилига айланиб қоладилар. Стратегик мавқеи йилдан йилга кучайиб бораётган Россия ва Ўзбекистон, шунингдек Марказий Осиёдаги бошқа республикаларга нисбатан йилдан-йилга ташқи институционал таъсир кучайиб бораётганлигини кузатиш мумкин³³. Шунини таъкидлаш керакки, халқаро ташкилотлар фаолиятида айрим қудратли давлатлар манфаатларининг кўпроқ намоён бўлганлиги туфайли кўпгина давлатлар уларнинг фаолият йўналишлари ва мақсадларини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлдилар. Чунки, Евроосиё худудида уларнинг оммавий тарзда беқарорлик омиллига айланиши, улар махсус дастур асосида фаолият юритганлигини намоён этди. Айрим халқаро ташкилотлар эса, ўз ниятини яширмасдан айрим республикалардаги амалдаги сиёсий ҳокимиятларни йиқитишга ҳаракат қилдилар ва бир неча мамлакатда бунга эришдилар ҳам.

Умуман халқаро тузилма ва ташкилотларни Евроосиё минтақасида кучлар мувозанатини таъминлашдан манфаатдор бўлган халқаро тузилмалар ва бу ердаги вазиятни қўлга киритишга ҳаракат қиладиган ташқи тузилмаларга ажратиш мумкин. Буларга бир тарафдан МДХ, ЕвразЭС, ШХТ каби ташкилотлар кирса, бошқа тарафдан БМТ доирасида фаолият юритадиган ташкилотлардан торғиб ЕИ, ЕХХТ, НАТО ва сон саноксиз нодавлат ташкилотлар киради.

Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари томонидан НАТО билан 1996 йилнинг май ойида, Бишкек шаҳрида «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастури доирасида тинчлик ўрnatувчи баталонни шакллантириш ва унинг таъминлаш, ҳарбий қисимларининг иштирокида ҳарбий машқларни ўтказиш тўғрисида тadbирлар қарори қабул қилинди.³⁴ Марказий Осиё батальони (Центразбат) ҳарбий машқлари 1996 йил ноябр ойидан бошлаб бир неча бор ўтказилди. Ушбу дастурнинг доирасида 1998 йилнинг сентябр ойида Ўзбекистонда Центразбатнинг навбатдаги машғулоти ўтди, унда Россия, АҚШ, Туркия, Грузия, Озарбайжон, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон давлатларининг ҳарбий қисмлари иштирок этди, жаминда 1500 зобит ва аскарлар иштирок этди. Машқлар икки босқичда амалга оширилган – бошда Тошкентнинг жанубида, кейинчалик, Қирғизистоннинг ўш шаҳрида ўтказилди.

Таҳлилчилар фикрига кўра, ҳозирги вазиятда Марказий Осиёда кучлар мувозанатини таъминлаш учун ҳарбий-сиёсий блокларни ташкил этмасдан ёки бурунги блокларни кенгайтириш йўли билан эмас, балки хавфсизликни ва

³³ Россия 2007 йилнинг 9 ойидаги йиллик ўсиш даражаси 7.7%ни ташкил этган бўлса, ушбу кўрсаткич Қозоғистон ва Ўзбекистонда 7 фоизни ташкил этган.

³⁴ Уша ерда, 35-36 б.

барқарорлиқни ўрnatувчи халқаро келишув, битимларни тузиш ҳамда дипломатия механизмларни қўллаш билан ўрnatиш лозим. Бу борада ШХТ муҳим ўрин тутди. Евроосиё кучлар мувозанатида Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг ўрни борасида И.Каримов 2003 йил 29 май кунин Москва шаҳрида бўлиб ўтган ШХТ саммитида иштирок этиб, бу ташкилот шаклланиши сари унинг минтақадаги таъсири шубҳасиз муттасил кучайиб, келажакда ШХТ фаолиятида иқтисодий йўналиш изчилик юксалиб боришини ва турмуш шароитини тубдан яхшилаш ва муносиб келажакни таъминлаш борасидаги саъй-ҳаракатларни бирлаштиришини таъкидлаб ўтдилар³⁵.

Евроосиё стратегик мувозанатининг ўрnatилишида гарбий давлатларнинг тинчлик бўлиши ЕХХТ, ЕИ ва НАТО сингари халқаро ташкилотларнинг нуфузи ортган сари улар Евроосиёнинг бутун худудида ўз фаолиятларини кенгайтирган ҳолда амалий ҳаракатга ўтдилар. Бунга ЕХХТга аъзолик масаласининг юзга чиққанлигини мисол келтириш мумкин. Масалан, ЕИ, НАТО ва ЕХХТ каби ташкилотлар фақат маълум бир минтақанинг, аниқроғи Европанинг (Гарбий кучларни ифода этган давлатларнинг) хавфсизлиги, иқтисодий-иқтисодий тараққиётга хизмат қилувчи тузилмалар сифатида ташкил этилган. Аммо бу ташкилотлар Евроосиёнинг тобора каттарок қисмида ўз таъсирини ўрnatишга ҳаракат қила бошладилар. Бу худуддаги янги мустақилликка эришган мамлакатларни турли дастурлар доирасида ўзларига аъзо қилган ҳолда, бу мамлакатларга гарбча яшаи тарзи, миллий кадриятлар ва бошқарув тамойилларини сунъий йўл билан кирита бошладилар. Аммо бу давр мобайнида соёик советлар давлатини ташкил этган мамлакатлар ўз тараққиёт йўлини танлаб олиш билан бирга, тўпланиб қолган муаммоларни ҳам бартараф этишга эришдилар. Ҳар бир давлат ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилиш, қудратли давлатларнинг геосиёсий кураши остида қолиб қетмаслик мақсадида, турли кўринишдаги ҳамкорлик ташкилотларига бирика бошладилар.³⁶ Шундай қилиб айтиш мумкинки, минтақадаги давлатларнинг суверенитетини таъминлаш ва иқтисодий қудратини ошириш мақсадида ташкил этилган минтақавий тузилмалар – Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти ва ШХТнинг аҳамияти бекиёсдир. Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятига Белоруссия, Россия, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон аъзо бўлиб, Украина, Молдова ва Арманистон бу ташкилот фаолиятида қизувчи сифатида иштирок этмоқда. Шунини таъкидлаш керакки, тузилгандан буён бу ташкилот Евроосиёнинг турли минтақаларидаги геосиёсий босим туфайли жиддий муваффақиятга эришганча йўқ. Бошқача айтганда, аъзо давлатларнинг баъзилари ханузгача гарбий кучлар таъсирида муваққатли сийёсат юрита олмаётти. Бу эса ташкилот олдида турган амалий ишларнинг оксатига олиб келмоқда. МДХнинг такомиллашувига эҳтиёж сезилаётган бир пайтда маълум даражада унинг ўрнини босиш мумкин бўлган Евроосиё Иқтисодий

³⁵ И. Каримовнинг ШХТнинг Москва саммитидаги нутқи // “Халқ сўзи», 2003 йил, 114-сон.

³⁶ Лукин А. ШОС: проблемы и перспективы // «Международная жизнь» 2004 год, №4 –С113.

Хамжамиятининг кучайиш ўрнига заифлашуви минтақадаги стратегик мувозанатга салбий таъсир кўрсатади. Бу ташкилотга Ўзбекистон аъзо бўлганига қадар у қайсибир маънода тугал бир шаклга эга бўлмаган эди.³⁷ Бошқача айтганда, Марказий Осиёда асосий геосиёсий мавқега эга бўлган Ўзбекистон Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятига аъзо бўлмаган пайтда, ушбу ташкилот жиддий истикболга эга эканлигига барча шубҳа билан қарар эди. Энди эса бу ташкилот ҳар тарафдан кучли позицияга эга бўлган Россия ва Ўзбекистон сингари аъзоларга эга бўлганлиги туфайли божхона иттифоқи, ягона иқтисодий маконни шакллантириш учун аниқ имкон туғилди. Бу мақсадга эришиш учун собитқадамлик, бирлик ва мустакил сиёсат талаб этилади.

Демак халқаро ташкилотлар Евроосиё стратегик мувозанатида муҳим таъсирга эга бўлган тузилмалар бўлиб, уларнинг фаолиятида гарчи қайсибир давлатнинг сиёсати устуворлик қилса-да, мувозанатни сақлайдиган бошқа сиёсий институтлар ҳам мавжуд бўлиб, бир ёклама сиёсат ёки геосиёсий рақобатни жиловлаб туради. Бу эса минтақада можароларнинг олдини олишга, давлатларга ўз манфаатларини самарали ҳимоя қилишга имкон яратади.

ХУЛОСА ВА АМАЛИЙ ТАВСИЯЛАР

Евроосиёнинг стратегик мувозанати мавзусини тадқиқ этиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди. Аввало шуни таъкидлаш керакки Евроосиёнинг стратегик мувозанати тушунчаси Евроосиёда ўрнатиладиган далайлари муносабатларнинг икки геосиёсий куч, яъни денгиз ва қуруқликни ифода этувчи кучлар ўртасидаги рўй берадиган зиддиятни англатади. Бу зиддият геосиёсий қондаларга кўра тарихий мазмунга эга бўлиб, Евроосиёдан бошқа қиёлардаги стратегик кучларни ҳам ана шу қиёта марказини эгаллаш томон қорлайди. Геосиёсат соҳаси эса айнан Евроосиёнинг марказига интилиш, уни эгаллаш ва шу қиётада стратегик мувозанатни сақлашнинг илмий ва амалий асосларини яратиш мақсадида вужудга келган. Шу нуқтан-назардан, геосиёсатнинг энг асосий қондаси бу Евроосиёнинг марказини эгаллашнинг йўллари ва усулларини тахлил этиш ва ишлаб чиқишдан иборат. Геосиёсий қондалар билан қуролланган кучларнинг Евроосиёнинг марказини эгаллашга қилган ҳаракатлари, Ернинг юрагини эгаллашни англатади, зеро ушбу соҳада ернинг юраги айнан Евроосиёнинг марказий қисмини англатади. Ернинг юрагини эгаллаган куч бутун ер юзига ҳукмронлик қилиши тўғрисидаги қонда ҳам геосиёсатнинг асосий қондаларидан биридир.

Евроосиёдаги стратегик мувозанатнинг ўн тўққизинчи асрдан бошлаб жуда долзарб масалага айланган. Бунинг дастлабки сабаби Буюк Британиянинг айнан шу даврга келиб қудратли денгиз мамлакатига айланганлигига бориб тақалар экан. Буюк Британия қудратидagi денгиз омили уни Евроосиёни барча

тарафдан қуршаб олган ҳолда унинг маркази томон етаклар экан, инглиз геосиёсатчилари ва олимлари Ернинг юрагини эгаллаш асосий мақсад эканлигини яширмаганлар. Бунинг учун улар турли режалар ишлаб чиқишган ва илмий доктриналар яратганлар. Энг машҳур ва самарали концепциялардан бири сифатида Х.Макиндернинг «Ер юрагини эгаллаш» тўғрисидаги мажмуасини қайд этиш мумкин. Россия (Евроосиё)ни Лена дарёсидан бошлаб иккига бўлиш ва унинг ортидаги ерларни Россиядан ажратиш, Шимолий муз океанидан бошланиб Ҳинд океанига қадар чўзилган «Ернинг ўқи» атрофида кенчалган жараёнларни бошқариш режаси ҳам айнан Х. Макиндерга тегишли бўлган.

Буюк Британиянинг бундай ҳаффи қудратини енгиш ва бутун Евроосиёда ўзига хос тартиб ўрнатиш эҳтиёжи ва иқтисодий имконияти кучайиб бораётган Германия иқсоният тарихида энг муҳим жинойт саналган иккига жакон урушига сабаб бўлдилар. Германиянинг бундай геосиёсатини назарий жиҳатдан асослаш учун Ф.Ратцель ва К.Хаусхоферларнинг илмий мероси муҳим аҳамиятга эга. Ф.Ратцель «Истило қонуни»ни яратган бўлса, К.Хаусхофер айнан илмий қарашлари фашизмга хизмат қилганлиқда айбланган ва умрининг охиригача жамиятдан ажралиб хор-зорлиқда яшаган.

Демак Евроосиёда ўтган асрда икки марта зўравонлик билан стратегик мувозанат ўрнатишга уриниш бўлиб ўтган. Аммо бу уриниш икки муҳим жакон урушини келтириб чиқарган ва унинг сўнигида яна 45 йил давом этган «Совуқ уруш» бошлаб берган. «Совуқ уруш» даврида ҳам Евроосиёни ҳар томонлама бўғиб оолиш учун «Анақонда стратегияси» сингари ўта мураккаб, аммо самарали концепциялар амалга оширилган. Совет Совет давлатининг парчаланиши нафакат геосиёсий дуализмнинг якун топшиғига, балки янги кўринишдаги геосиёсий рақобатнинг ривожланишини бошлаб берди.

Евроосиёнинг геосиёсий тақдир француз геосиёсат мактабида тор маънода Германия билан рақобат ва фақат ГАРбий Европада стратегик мувозанатни сақлашга қаратилган. Шуни таъкидлаш керакки, Франция Германияга нисбатан ҳарбий жиҳатдан заиф ва айнан немислар улар учун энг ҳаффи душмани бўлганлиги боис, унга қарши атлантист йўналишда стратегияни ривожлантиради.

Америка геосиёсатида Буюк Британиянинг Евроосиёни эгаллаш ва унинг марказига интилишга қаратилган стратегиясининг давомини кўриш мумкин. АҚШ стратегияси совуқ уруш давомида фақат Совет Иттифоқига қарши мафкуравий қураш кўринишида бўлган ва бу қурашда геосиёсий мақсадлар очик намоён бўлмаган. Совет тизими парчалангандан кейин АҚШнинг Евроосиёнинг турли тарафида олиб бораётган ҳарбий ҳаракатлари, Евроосиёнинг маркази бўлган Марказий Осиёга нисбатан турли «хўйлақор усуллар» билан кириб бориш ва у ерда имкон борица узоқ сақланиб қолишга интиляши АҚШ геосиёсатининг юз йилдан бери узлуксизлик билан давом этаётганлиги намоён бўлади. А.Мэхен асос солган «Анақонда» стратегияси ва Н.Спайкмен давом эттирган стратегия Евроосиёдаги мувозанатни Россия,

³⁷ Ўзбекистон бу ташкилотга 2006 йил 26 январда қабул қилинди.

Марказий Осиё, Хитой ва Хиндистоннинг кўлидан олишга қаратилган геосиёсатни англатади.

Тадқиқот давомида минтакавий хавфсизликнинг асрлардан бери шаклланиб келаётган геосиёсий қойдаларга таянган тақдирда мустахкам асосга эга бўлишига амин бўлдик. Чунки ҳар бир минтақа ўзининг геосиёсий мавқега боғлиқ ҳолда жуда жадал ёки нисабатан суёт геосиёсий таъсирлашувлар доирасида бўлади. Шу жумладан Марказий Осиё минтақаси ҳам ўзининг геосиёсий ахамиятига кўра қадимдан у ёки бу стратегик кучларнинг геосиёсий рақобати доирасида бўлиб келган. Минтақа геосиёсий ахамиятининг юксалиш давриларида бу ерда уруш ҳаракатлари авжига чиққан. Бунга Буюк Искандарнинг юришлари, Араб халифалиги давридаги юришлар, Чингизхоннинг босқинини мисол келтириш мумкин. Минтақа улкан салтанат марказига айланган даврларда эса бошқа ўлкаларни ўзининг геосиёсий таъсир доирасига тортиган. Бунга қадимги даврларда Чингиз босқини ва Жалолiddин Мангубердиннинг озодлик учун курашлари, Темур салтанатининг бутун Евроосиё қитъасига ёйилиши натижасида бутун минтақаларни ўз таркибига тортиб боришини ҳамда Бобур салтанатини мисол келтириш мумкин. Марказий Осиёнинг XIX асрда Чор Россияси томонидан босиб олинishi, ўтган асрда эса абадий ички зиддиятлар ботқоғида қолишлари учун шўролар томонидан парчалаб юборилиши, улар орасида мураккаб чегаралар тортилиши ва нихоят 70 йил давомида бошқа давлат таркибида бўлганлиги минтақанинг тўлиғича ташқи таъсир доирасида қолганлигини яққол кўрсатиб берди.

Янги аср бўсағасида рўй берган сиёсий жараёнлар дунё харитасида ўнлаб янги давлатларни юзага келтирди. Евроосиё қитъасида янгидан бошланган геосиёсий кураш Марказий Осиё худудини ҳам тўлиғича қамраб олди. Мураккаб геосиёсий жараёнлар кечаётган бугунги даврда минтакавий хавфсизликни таъминлаш биринчи навбатда бир давлат ёки давлатлар бирлиги асосида миллий манфаатлар мутаносиблигини шакллантиришни тақозо этади. ҳеч бир давлат минтақадаги бошқа давлатлардан ажраган ҳолда яққа ўзи ўз хавфсизлигини тўлиқ таъминлай олмаслиги тарихда рўй берган геосиёсий жараёнлардан кўп мартаба исботланган.

Геосиёсий таълимотнинг мумтоз тадқиқотларига назар ташланса ер юзидаги стратегик рақобат асос эътибори билан Евроосиё қитъасининг кирғок худудларидан унинг марказий худудини эгаллашга қаратилган. Бу ҳартланд ва римланд ўртасидаги кураш, теллуократия ва талассократия ўртасидаги рақобат шаклида рўй бериб келган. Марказий Осиё «хартланд» учун олиб бориладиган курашда Жанубий Осиёдан кириб бориладиган ёки «римланд»нинг Жанубий Осиёдаги кирғокларини эгаллаш учун энг қулай йўл ҳисобланади. Ғарбий Европа, Россия ҳамда АҚШ геосиёсатчиларининг тадқиқотларида кўрсатилишича Марказий Осиё худудини албатта у ёки бу геосиёсий етакчи давлатнинг миллий ва иқтисодий манфаатлари доирасига кирган. Шу нуқтаи-назардан ушбу минтақада рўй бераётган геосиёсий жараёнлар, давлатларнинг ташқи сиёсатлари албатта етакчи давлатларнинг

ташқи стратегиясини ҳисобга олган ҳолда талқин қилиниши мақсадга мувофиқдир. Ғарб тадқиқотчиларининг таъкидлашларига кўра Марказий Осиё минтақаси Европадаги Болкон ярим ороли сингари Евроосиё қитъасидаги стратегик мувозанатнинг сақланиши ёки бузилишига жиддий таъсир кўрсатувчи худуд ҳисобланади. Бошқа сўзлар билан айтганда ушбу минтақанинг геосиёсий ахамияти фақат унинг иқтисодий имкониятлари билан белгиланмайди. Унинг турли кучлар манфаатлари тугунида жойлашганлиги масаланинг энг муҳим нуқтаси ҳисобланади.

Чунки Марказий Осиё дунёдаги етакчи кучларнинг қитъа маркази учун олиб борадиган стратегик рақобати доирасида жойлашган. Минтақадаги давлатларнинг географик, сиёсий, иқтисодий шароити ҳамда хусусиятлари уларни турли кучлар таъсир доирасига кириб қолишига шароит яратиб берган. Мамлакатлардаги табиий-бойликлар ва уларнинг дунё бозорларидан узок масофада жойлашганлиги уларнинг ташқи ҳамкорларга боғлиқ бўлиб қолишларига олиб келади. оқибатда дадил ташқи сиёсат юргизишларига ҳалал беради.

Марказий Осиёда минтакавий хавфсизлик халқаро терроризмга қарши кураш пайтида айниқса муҳим ахамиятга эга бўлди. Ер юзидаги энг қудратли давлатлар иштирокида тузилган коалиция айнан кейинги йилги йил ичида қитъадаги геосиёсий тўқнашув ўчоғи бўлган Афғонистонда халқаро терроризмга қарши кураш олиб бордилар. АҚШ каби етакчи давлатнинг минтақа давлатлари билан стратегик ҳамкорликни йўлга қўйиши минтақанинг стратегик ахамиятини ўз-ўзидан ошириб юборди.

Шу нуқтаи-назардан евроосиё стратегик мувозанатида қуйидаги жиҳатлар муҳим ўрин тутди:

1. Минтақа агрофида кечаётган жараёнлар геосиёсий ва геоиқтисодий нуқтаи-назардан талқин қилиниши минтакавий хавфсизлик ва ташқи стратегияни белгилашда муҳим қурол бўлиб хизмат қилади.
2. Марказий Осиё минтақаси географик жиҳатдан ядро қуролига эга бўлган қудратли давлатлар ўртасида жойлашганлиги унинг геосиёсий ахамиятини кескин ошириб юборди.
3. Минтақанинг улкан табиий захиралари уни ташқи таъсир доирасига тортиб борувчи муҳим геоиқтисодий омил ҳисобланади.
4. Ҳар бир мамлакат ҳамда бутун минтақа хавфсизлиги фақат минтақадаги давлатларнинг ўзаро ҳамкорлиги асосида таъминланиши мумкин.
5. Стратегик мувозанатни таъминлашнинг энг муҳим омилларидан бири бу минтақадаги давлатлар ўзаро миллий манфаатларнинг уйғунлигини аниқлаш ва тан олишдан иборат.
6. Стратегик мувозанатни таъминлашнинг навбатдаги омилли хавфсизлик категориясининг бўлинмас эканлигини тўлақонли аниқлаш ҳамда тан олишдан иборат.

7. Стратегик мувозанат турли даражадаги ҳамкорлик ташкилотлари, битимлари, шартномалари ва бирлашмалари негизда мустаҳкамланиши мақсадга мувофиқдир.
8. Марказий Осиё давлатлари китъадаги етакчи кучлар билан стратегик мувозанатни ўрнатилганда минтақанинг ички ҳамкорлик тизimini барпо этишлари зарурдир. Ушбу ҳамкорлик минтақавий тузилмаларнинг мустаҳкамланиши билан таъминланиши мумкин.
9. Минтақадаги бирор бир давлатга етказилган сиёсий таъйиқ минтақадаги ҳар бир давлат учун барабар қабулланиши ва талкин қилиниши ташқи омилларга қарши амалий ҳаракатларни уйғунлаштиришга имкон яратди.
10. Стратегик мувозанат тизimini яратишнинг энг муҳим омилларидан бири бу ўзаро манфаатли ички иктисодий бозорни шакллантиришдан иборат.
11. Минтақада барча манфаатдор далаатларнинг иктисодий манфаатларини шакллантириш, қўшма иктисодий лойиҳалар ва корхоналар ташкил этиш бўйича кенг имтиёزلарни ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этишлари зарур.
12. Минтақа давлатлари турли халқаро ташкилотлар билан ўзаро манфаатли муносабатларга кирган ҳолда ер юзидаги стратегик мувозанатни ўрнатилганда ўзаро бирлашган ҳолда иштирок этишлари мақсадга мувофиқдир.
13. Диний ва этно-худудий жиҳатларининг муҳимлигини тан олиш ва этно-худудий асосда зиддиятлар ва тўқнашувларга йўл қўймаслик кучлар мувозанатининг муҳим шартларидан биридир.
14. Стратегик мувозанатда халқларнинг тарихий, маданий ҳамда диний илдишларининг бирлиги ҳодисасига урғу бериш ҳамда элатлараро муносабатларнинг ривожланишига туртки бериш ҳамкорликни кучайтиради.
15. Минтақадаги табиий-захиралар учун олиб борилган кураш жараёнида сув тақсимоти, этно-худудий ҳамда диний омил билан боғлиқ турли муаммолар муқаррар равишда ташқи кучлар томонидан ишга солинишини эътиборга олиш зарур.
16. Минтақада сиёсий тусдаги янги ташкилотлар тузиш эмас, балки давлатлар ўртасида имзоланган иктисодий, сиёсий ва маданий асосда қурилган шартномаларни ривожлантириш минтақавий хавфсизликни таъминлашга яхши хизмат қилади.
17. Давлатлар ўртасида божхона муносабатлари, ўзаро мол айирбошлашда тўланадиган бож, транзит юклар ҳамда йўловчиларнинг хавфсизлиги масалалари ўзаро қатъий мувофиқлаштиришни талаб этади.
18. Минтақадаги элатлар ўртасидаги этно-маданий бирлик натижасида рўй берадиган табиий миграция жараёнлари ҳуқуқий жиҳатдан ўзаро мувофиқлаштиришни талаб этадиган муҳим мавзулардан саналади.

Диссертациянинг асосий мазмуни бўйича нашр этилган ишлари рўйхати:

Монография, китоб ва дарсликлар:

1. Жалилов А. Евроосиё стратегик мувозанати (геосиёсий таҳлил гажрибаси) –Т.: Академия. 2007. - 151 б.
2. Давлатлар ва халқаро ташкилотлар / С.Жўраев, Б.Худойбердиев, О.Косимов, Жалилов А, С.Саидолмимов ва б. -Т.: Академия. 2006. - 347 б.
3. Халқаро муносабатлар (геосиёсат, дипломатия, хавфсизлик) / С.Жўраев, Б.Худойбердиев, Н.Косимова, А.Жалилов, О.Косимов, С.Саидолмимов ва бош. -Т.: Академия, 2006, - 240 б.
4. А.Жалилов, С.Жўраев. Геосиёсат асослари (ўқув қўлланма) –Т.: Академия. 2007. -245 б.
5. Жалилов А. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти/ (халқаро муносабатлардан мавзулар тўплами) –Т.: ЖИДУ. 2002. - 95 б.

Журналларда нашр этилган мақолалар:

6. Жалилов А. Марказий бошқарув усули: ижобий ва салбий жиҳатларининг таъсири бўлиш шароитлари. // Иқтисодий фикр. – Тошкент, 1998. № 3. – Б.67-76.
7. Жалилов А. Диаспора. (этник-сиёсий ҳодисанинг назарий таҳлили) // Халқаро муносабатлар. – Тошкент, 2001. №4. –Б.57-67.
8. Жалилов А. Исследование этно-политических аспектов региональной безопасности в Центральной Азии. // Международные отношения. – Тошкент, 2002. № 2. –Б. 33-40.
9. Абдуганиев А., Норбоев Т., Жалилов А. Ўзбекистонда мустақилликка эришилгандан кейин демократик тамойилларнинг ривожланиши. // Халқаро муносабатлар. – Тошкент, 2001. №3. –Б. 32-41.
10. Жалилов А. “Марказий Осиё географияси: ёндашувлар тизими”. // Таҳлил ва истиқбол. Ўзбекистон Республикаси стратегик таҳлил ва истиқболни белгилаш Олий Мақсаби Журнали. – Тошкент, 2004. № 2. –Б. 31-35.
11. Жалилов А. “Ҳуқуқий давлат таракқиётига бир назар”. // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 2003. № 2. –Б. 23-25.
12. Жалилов А. «Тинчлик йўлида курашлар». // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 2003 й. № 3. –Б. 58-59.
13. Миллий истиқлол гоёсининг иктисодий ва ҳуқуқий қафолати тўғрисида. // Иқтисодий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 2002 й. №1. –Б.40-50
14. Жалилов А. Геосиёсатда мондиализм назарияси. // Тафаккур. – Тошкент, 2006. №1. –Б. 112-113.
15. Жалилов А. Сиёсий ҳокимиятнинг легитимлиги. // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 2002. № 5. –Б. 24-26.
16. Жалилов А. Фридрих Ратцельнинг геосиёсий қарашлари. // Иқтисодий фикр. – Тошкент, 2003 №2. –Б.125-131.

17. Жалилов А. Марказий Осиёнинг геосиёсий мавқеи. // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2006. Махсус сон – Б. 26-30.
18. Жалилов А. Хэлфорд Маккиндернинг геосиёсий қарашлари. // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2006. № 2. – Б. 45-46.
19. Zhalilov A. Ethnic-political aspects of regional stability of Central Asia. // Central Asian Affairs. – Алматы, 2006. №1. – С. 12-20

Илмий тўпламлар ва конференция материалларида нашр этилган мақолалар:

20. Жалилов А. Геосиёсий тадқиқотларнинг илмий-услубий асослари тўғрисида. // Ўзбекистонда сиёсий фанлар. –Т.: ШАРҚ, 2002. – Б. 45-56.
21. Жалилов А. Геополитика // Независимый Узбекистан». Научно-популярный словарь. –Т.: УМЭД, 2002. – С.32-33.
22. Жалилов А. Геополитика, Харизма, Легитим ҳокимият, Анъанавий легитимлик, Инструментал легитимлик // Фалсафа қомусий луғат –Т.: ШАРҚ, 2004. – Б. 32, 87, 167, 218, 441.
23. Жалилов А. Марказий Осиёнинг геосиёсий мавқеи. “Ўзбекистонда демократик янгиланиш, ҳуқуқий давлат қуриш ва инсон омилининг истиқболлари ёш олимлар нигоҳида” мавзудаги илмий-амалий конференцияда (Тошкент-2006, 26 апрель). // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2006. Махсус сон. –Б.26-30.
24. Жалилов А. Особенности политической модернизации в Узбекистане // Материалы международного “круглого стола” организованной ФРП РУз и ОБСЕ. г. Бухара, 20-21 апреля 2007 г. – Г.: Академия, 2007 –С.188-200.
25. A.Jalilov. Ethnic-political Aspects of Central Asian Stability. Central Eurasian Studies Society (CESS). CESS 5th Annual Conference – 2004.// Электрон Ж: www.cess.mohio.edu
26. Жалилов А. Фиаско в Андижане или эффект бумеранга. www.centrasia.org. 23.11.2005
27. Жалилов А. Инциденты на границе – это не детские шалости со спичками. www.press-uz.info. 03.07.2006.
28. Жалилов А. Захват сердцевинь земли классическая дилемма геополитики. www.sngnews.ru. 29.05.07.

Ўқув-методик материаллар:

29. “Геосиёсат асослари”/ С.Жўраев, А.Жалилов (Ўқув дастур). –Т.: Академия, 2005. – 40 б.
30. С.Жўраев, Жалилов А. С.Саидолимов / “Хорижий давлатларнинг ташқи сиёсати ва дипломатияси”. (Ўқув дастур). –Т.: Академия, 2005 й. - 39 б.

Сиёсий фанлар доктори илмий даражасига талабгор Жалилов Ақтам Ташназаровичнинг 23.00.02 - сиёсий институтлар ва жараёнлар ихтисосидиги бўйича “Евроосиё стратегик мувозанати тадқиқ этишининг геосиёсий масалалари” мавзусидаги диссертациясининг

РЕЗЮМЕСИ

Таянч сўзлар: сиёсат, сиёсий институтлар, сиёсий жараёнлар, стратегия, стратегик мувозанат, геосиёсат, геосиёсий жараёнлар, атлантизм, континентализм, евроосиёчилик, несеуроосиёчилик, геосиёсий рақобат, қучлар мувозанати, БМТ, НАТО, Шарқ, Ғарб, Евроосиё, Осиё, Марказий Осиё, буфер давлатлар, кудратли давлатлар, ўғиш давридаги давлатлар, этник ва диний можаролар, шотланд, римланд, мондиализм, конвергенция.

Тадқиқот объекти: Евроосиё марказига қаратилган илмий изланишлар, оқимлар, стратегиялар ва халқаро сиёсий институтлар ва жараёнлар.

Тадқиқотнинг мақсади: геосиёсий тадқиқотлар ва сиёсий жараёнларни таҳлил этиш асосида Евроосиёда стратегик мувозанат ўрнатилганда асосий сиёсий институтларни кўрсатиш ва уларнинг минтақа марказига интилишларини асослаш

Тадқиқот услуби. Тадқиқотда илмий услубнинг илмий-назарий, киёсий, тарихий, диалектик таҳлил усулидан комплекс тарзда фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: Тадқиқот ишида биринчи марта Евроосиёда кечаётган сиёсий жараёнлар унинг марказига – Марказий Осиё йўналишига қаратилганлиги, Евроосиёдаги мувозанат эса Марказий Осиё атрофидаги геосиёсий мувозанатга, шунингдек Ўзбекистоннинг минтақадаги қучларни барқарорлаштиришдаги ўзини хўе ўрни асослаб берилди, илмий ва амалий хулосалар қилинди.

Амалий аҳамияти: Диссертация хулосалари минтақада кечаётган геосиёсий жараёнларнинг моҳияти, йўналиши, маъбаларини белгилан, ташқи сиёсатни шакллантириш, геосиёсат, халқаро муносабатлар, ташқи сиёсат ва дипломатия, халқаро хавфсизлик фанларини такомиллаштириш ва ўқитиш, шунингдек ташқи сиёсат ва миллий хавфсизликка мансуб вазирлик ва идораларда таҳлилий материаллар ёпишда муҳим аҳамиятга эга.

Татбиқ этиш даражаси ва ихтисодий самаралорини: Диссертация 8 йил давомида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институти, Инглиз ва чет тиллар институти (Ҳиндистон), Индиана Университети (АҚШ), Гарвард Университети (АҚШ), Жаҳон ихтисодиёти ва дипломатия университети ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги давлат ва жамият қурилиши Академиясида олиб борилган илмий тадқиқот натижаси ҳисобланади. Тадқиқотчи Марказий Осиё тадқиқотлари Жамиятининг 2003 йилда (Бостон, АҚШ) ташкил этилган IV ва 2004 йилда (Блумингтон, АҚШ) ташкил этилган V халқаро конференцияларида иштирок этган. 1999-2007 йиллар орасида диссертант 30 дан ортиқ илмий мақолалар chop этган, Жаҳон ихтисодиёти ва дипломатия университети, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги давлат ва жамият қурилиши Академиясига Геосиёсат ва Халқаро муносабатлар фанларидан дарс берган, шунингдек, 2003 йилда “Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти” номли маърузалар матни (5.5 б.т.), 2005 йилда “Давлатлар ва халқаро таъкилотлар” (21,7 б.т.) ва 2006 йилда “Халқаро муносабатлар” (геосиёсат, дипломатия, хавфсизлик) номли кўлаҳамалар (15 б.т.), 2007 йилда “Евроосиё стратегик мувозанати” (геосиёсий таҳлил тажрибаси) (9.5 б.т.) ва “Миллий манфаатлари ва бошқарув масъулияти” номли монографиялар (43 б.т.), “Геосиёсат асослари” номли ўқув кўлаҳамга (20 б.т.) муаллифлик қилган

Қўлланиш соҳаси: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги давлат ва жамият қурилиши академияси, Ташқи ишлар вазирлиги, Жаҳон ихтисодиёти ва дипломатия университети, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институти, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Ўзбекистон миллий университети.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жалилова Актам Ташназаровича на тему: «Геополитические вопросы исследования стратегического баланса в Евразии» на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.03 - Политические институты и процессы

Ключевые слова: политика, политические институты, политические процессы, стратегия, стратегический баланс, геополитика, геополитические процессы, атлантизм, континентализм, евразийство, неоевразийство, геополитическая конкуренция, баланс сил, ООН, НАТО, ШОС, ЕвразЭС, Восток, Запад, Евразия, Азия, Центральная Азия, сверхдержавы, этнические и религиозные проблемы, хартланд, римланд, мондиализм, конвергенция.

Объект исследования: геополитические исследования, течения, стратегии, политические институты и процессы, направленные к центру Евразии.

Цель работы: на основе анализа геополитических исследований и политических процессов указать главных политических институтов в установлении стратегического баланса в Евразии и обоснование их стремления к центру региона.

Методы исследования: в исследовании в комплексе использованы методы научно-теоретического, сравнительного, исторического и диалектического анализа.

Полученные результаты и их новизна: в исследовании впервые обоснована сосредоточенность политических институтов и процессов к центру Евразии – в направлении Центральной Азии, зависимость Евразийского стратегического баланса от геополитического равновесия вокруг Центральной Азии, также исключительную роль Узбекистана в стабилизации сил в регионе.

Практическая значимость диссертации: диссертация имеет важное значение в определении сущности, направленности, источников геополитических процессов в регионе, формировании внешней политики, совершенствовании и преодолении геополитики, международных отношений, внешней политики и дипломатии, международной безопасности, а также написании аналитических материалов министерств и ведомств.

Степень внедрения и экономическая эффективность: В течение 8 лет исследование проводилось в Институте стратегических и межрегиональных исследований при Президенте РУз, Университете мировой экономики и дипломатии, Институте Английского и иностранных языков (Индия), Университете Индиана (США), Гарвардском Университете (США) и Академии государственного и общественного строительства при Президенте РУз. Исследователь участвовал в 2003 году на IV (Бостон, США) и в 2005 году на V (Блумингтон, США) международной конференции организованной Обществом Исследований Центральной Азии. С 1999 по 2007 годы, диссертант опубликовал более 30 научных статей, преподавал предметы геополитики и международные отношения в Университете мировой экономики и дипломатии и Академии государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан, а также опубликовал в 2003 году тексты лекций «Узбекистан и мировое сообщество» (5,5 п.л.), в 2005-2006 годах книги «Государства и международные организации» (21,7 п.л.) и «Международные отношения» (геополитика, дипломатия, безопасность) (15 п.л.), в 2007 монографии «Стратегический баланс в Евразии (опыт геополитического анализа)» (9,5 п.л.), «Национальные интересы и ответственность управления» (43 п.л.), учебное пособие «Основы геополитики» (20 п.л.)

Область применения: Министерство Высшего и средне-специального образования Республики Узбекистан, Академия государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан, Институт стратегических и межрегиональных исследований при Президенте Республики Узбекистан, Университет мировой экономики и дипломатии.

RESUME

Thesis of Aktam Jalilov on the scientific degree competition of the doctor of science (philosophy) in Political Science specialty 23.00.03 – Political institutions and processes subject: "Geopolitical questions of research of the strategic balance in Eurasia"

Key words: politics, political institutions, political processes, strategy, strategic balance, geopolitics, geopolitical processes, atlantism, continentalism, eurAsianism, neweurAsianism, geopolitical competition, power balance, UN, NATO, SCO, EurAsEC, East, West, Eurasia, Asia, Central Asia, great powers, ethnic and religious tensions, heartland, rimland, mondialism, convergence.

Subjects of inquiry: geopolitical researches, streams, strategies, political institutions and political processes directed to the center of Eurasia.

Aim of the inquiry: on the basis of analyses of geopolitical researches and political processes to show the most important political institutions in establishing of strategic balance in Eurasia and point out of their effort to overcome of its center.

Methods of inquiry: in dissertation has been used scientific, theoretical, comparisational, historical and dialectic methods of analyses.

The results of achieved and their novelty: first time in this dissertation has been demonstrated the direction of political institutions and processes to the center of Eurasia – to Central Asia, dependence of strategic balance in Eurasia from the geopolitical equilibrium around the Central Asia, also imperative role of Uzbekistan in harmonizing powers in the region.

Practical value of the dissertation: dissertation has fundamental significance in defining of fundamental nature, course and resources of geopolitical processes in the region, in forming of foreign policy, improving and teaching of such subjects as geopolitics, international relations, foreign policy and diplomacy, international security, also in writing of analytical materials of ministries and departments.

Degree of embed and economic effectiveness: During 8 years the research has been conducted in the Institute of strategic and regional studies at the President of the Republic of Uzbekistan, the University of World Economy and Diplomacy, the Institute of English and Foreign Languages (India), Indiana University (USA), Harvard University (USA) and the Academy of State and Social Construction at the President of the Republic of Uzbekistan. Researcher participated in 2003 at the IV (Boston, USA) and in 2004 at the V (Bloomington, USA) Annual International Conferences of the Central Eurasian Studies Society. Since 1999 until 2007 researcher published more than 30 scientific articles, taught Geopolitics and International Relations at the University of World Economy and Diplomacy and at the Academy of State and Social Construction at the President of the Republic of Uzbekistan, also published in 2003 lecture textbook "Uzbekistan and World Community" (5.5 p.p.), in 2005-2006 books "States and International Organizations" (21.7 p.p.), "International Relations" (15 p.p.), in 2007 monographs "Strategic balance in Eurasia" (practice of geopolitical analyses) (9.5 p.p.) "National Interests and responsibility of governing" (43 p.p.), also course book "Essentials of Geopolitics" (20 p.p.).

Sphere of usage: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, Ministry of Higher and Secondary Special Education, Academy of State and Social Construction at the President of the Republic of Uzbekistan, Institute of strategic and regional studies at the President of the Republic of Uzbekistan, University of World Economy and Diplomacy, related ministries and departments.

Ташкилотчи:

А.Жалилов

Босишга рухсат этилди. 26.11.2007 й.
Босма табок 3.1. Адади 100. Буюртма № 57/11.
“Академ - Хизмат” босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45